

Egise Ew Iwr
K'sanerord Darow Hay
Owsowmnasirogk' Ew
K'nnadat': handerj
Yawelowaçok'

Horoy (1851-1933). Egise Ew lwr K'sanerord Darow Hay Owsowmnasirogk' Ew K'nnadatk': handerj Yawelowaçok'. 1923.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF. Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :

*La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.

*La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer [ici pour accéder aux tarifs et à la licence](#)

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

*des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.

*des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

Ե Ղ Ի Շ Է

Ե Ի

ԻԻՐ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ

ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂՔ ԵՒ ՔՆՆԱԴԱՏՔ

(ՀԱՆԳԵՐԶ ՅԱԽԵԼՈՒԱԾՕՔ)

Դրեց՝ ՀՈՐՈՅ

Կ. ՊՈԼԻՍ

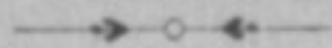
ՏՊԱԳՐ. Մ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

1923

41327134
62338

ԵՂԻՇԷԻ ՄԱՍԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԵՐԿԱՅ ԴԱՐՈՒՄ ՄԷՋ

Ա. ՄԱՍ. — ԵՂԻՇԷԻ ԵՒ ԻՒՐ ՔՍԱՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂՔ ԵՒ ՔՆՆԱԴԱՏՔ

Բ. ՄԱՍ. — ՓՈՐՁ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՍԹԱՐՄԱՆՑ ԲՆԱԳՐԻՆ ԵՂԻՇԷԻ

Գ. ՄԱՍ. — ԱԿՆԱՐԿ Մ՛ԱԼ ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍԻՆ
Դ. ՄԱՍ. — ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ ԵՒ ԱԿՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ,
ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ԵՒ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅ ՄԱՍԻՆ

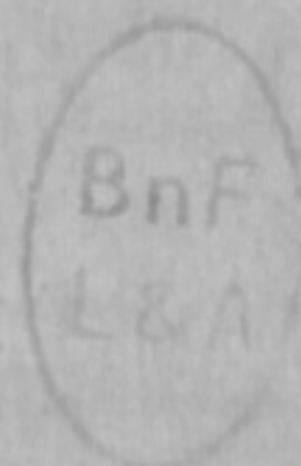

ԳՐԵՅ՝ ՀՈՐՈՅ

1923

Պոլսագր. Վ. Յուլյանիսկու

Կ. ՊՈԼԻՍ

Չ472

2008-129973

Acg

Ա. ՄԱՍ

— + * + —

ԵՂԻՇԷ

ՆԻ ԻՆՔ ԴՍԱՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ

ՀԱՅ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԻ ԴՆՆԱԳԱՆՏԻ(*)

+ * +

ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՓՈՐԹՈՒՔԱԼ ՄԻՔԱՅԷԼ ԲԱՇԱՅԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒ ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԻՄԿՈՊՈՍԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայկական Սակեդարու ամենէն չքնաղ գրական արտագրութիւններէն մէկը համարուած Եղիշէի ծանօթ երկասիրութիւնը, Վասն Պատերազմի վարդապետաց, իր հրատարակութենէն սկսեալ չորս գրեթէ տասնհինգ տարի շարունակ ձեռքէ ձեռք ընդօրինակուելով՝ ամէն հայ խաւերու մէջ իբր նուիրական մատեան մը յարգուած, պաշտուած և լի. դարու վերջին կիսուն տպագրութեամբ յոյս տեսնելէն ի վեր հայ քննակ այլ և այլ քաղաքացի մէջ 20-30 տպագրութիւններով և այլ և այլ լեզուաց թարգմանութիւններով՝ եւրոպացի գիտնող այլ ծանօթացած էր: Այսու հանդերձ՝ միայն անցեալ դարու կէսէն առիւն է որ, ինչպէս նաև խորենացի, փարպեցի, Եզնիկ և այլք, հայ և օտար բանասիրաց

(*) Թեև Միքայէլ փաշայի երկասիրութիւնը նախորդ դարու վերջին քառորդին յօրինուած է, բայց տպագրութիւնը 1903ին տեղի ունեցած և հրատարակութիւնն այլ աւելի ուշ եղած ըլլալով կրնանք ի. դարուն անցընել: Նոյնը կրնայ ըսուիլ Թարգման Վրդ.ի աշխատասիրութեան մասին թիչ տարբերութեամբ:

լուրջ ուսումնասիրութեանց առարկայ դարձաւ: Բայց քսաներորդ դարուն վերապահուած իր հրատարակութիւնը հայ մամուլ միջոցաւ՝ իրր ամփոփոյք այդ տեսութեանց՝ երկու ընդարձակ և բազմակողմանի գրադատական ուսումնասիրութեանց, մին՝ Վննետկոյ Մխիթարեանց տպարանէն, յետ մահուան լոյս տեսած դործ (œuvre posthume) բարեյիշատակ Միքայէլ բաշայի փորձաքալ, ստուար հատոր մը. միւսը Վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն, Եղիշէ, Քննական ուսումնասիրութիւն մակագրեալ, երկասիրութիւն Բարգէն Վարդապետի կիւլէսերեան (այժմ կպիսկոպոս), վարձատրեալ իզմիրեանց մրցանակաւ, և 1905, 1906 և 1907ի Ամսօրեայ Հանդէսի թիւերով լոյս տեսած, և մէկ երկու տարի վերջ ալ առանձին հատորով հրատարակուած Վիեննայի Մխիթարեանց տպարանէն:

Բանասէր փաշային երկը որ վերնագիր ունի Եղիշի Վարդապետի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմի և Քննադատութիւնի Միքայիլ փաշայի Փոքրուգոյ, թէև 1903ին տպագրուած, բայց կ'երեւայ թէ հազիւ երկու տարի վերջը հրապարակ հանուած է, զի 1905ի Բազմավէպներէն միոյն մէջ՝ առաջին անգամ՝ Մատենադարանէն մը նուիրուած է անոր, որ գրեթէ պարզ գովաբանական մ'է միայն:

Թէ անկէ ցայսօր, 15-16 տարիէ ի վեր լուրջ և արժանաւայելի գրադատականի մը առարկայ եղած է, ես չիկրցի ստուգել: Արդէն զինադադարէն ասդին է որ ես տեղեկացայ այդ հրատարակութեան — թէ և ի տղայ տիոց անխափան ընթերցող մը եղած եմ լրացրութեան — ուսկից կ'ենթադրեմ թէ անոր հրատարակութեան ծանուցումը պօլսական լրագրաց մէջ և գրքին մուտքը ի Տաճկաստան արգիւրուած բլլայու է երկարատեւ: ապա թէ ոչ, այսչափ չպիտի սպասէի ձեռք բերելու և ըմբռնելու ինծի համար ա'յնքան սիրելի և յարգելի անձնաւորութեան մը՝ ա'յնքան շահեկան նիւթի մը վրայ գրի առած երկասիրութիւնը: Միքայէլ փաշա որուն հոգւոյն ազնուութիւնը իսկապէս կը ցոլար իր գէմքին վրայ, ինչպէս անցեալները առիթով մը յիշած էի Վերջին Լուրի էջերուն մէջ, նախորդ դարու տաճկահայ պետական բարձրաստիճան անձնաւորութեանց ընտելացոյն տիպարն էր, որ յաջողած էր իր ամբողջ կենաց ընթացքին չի շեղիլ «Տալ ղկայսերն կայսեր և ղկատուծոյն կա-

տուժոյ՝ նշանաբանէն(*) Բարգէն վարդապետի Եղիշէի մասին Քննական ուսումնասիրութիւնն ալ նմանապէս Զինագագարէն աս-
դին է որ առիթ և դիւրութիւն ունեցայ ուսումնասիրելու և
բազմատութեան զննելու Միքայէլ փաշայի երկասիրութեան հետ-
Հաւանական է որ յետագայ 10-15 տարուան ընթացքին հրատա-
րակուած ըլլան՝ ինչմէ շատ աւելի ձեռնհաս անձնաւորութեանց
կողմանէ՝ լուրջ քննադականներ վերոյգրեալ երկու աշխատասի-
րութեանց մասին արտասահմանի մէջ, զորս չեմ տեսած, և թե-
րեւս այն տեսութիւնները, դատողութիւնները և լուսարանու-
թիւնները, զորս պիտի պարզեմ և սրբագրութիւնները զորս պիտի
թելադրեմ Եղիշէի արդի պատճէնին մէջ, արդէն ուրիշներէ ալ
թելադրուած ըլլան կամ հակառակը արդէն ստուգուած ըլլայ
գիտնականօրէն. այդ պարագային բանասէր ընթերցողաց ներողա-
մբտութիւնը կը խնդրեմ: Եւ չլա՛ւ է անագան քան երբէք՝
սկզբունքով ձեռնարկեցի գրագատութեանս, ա՛յն յուսով թէ,
իմ յայտնած միտքերուս եթէ ոչ ամենքը, գէթ մէկ մասը՝ նոր,
անտիպ և օգտակար կրնար ըլլալ: Հայ գրական և պատմական
ուսումնասիրութեանց մասին անկախ և անկողմնակալ դատողու-
թեան տեսակէտէն:

Եւ անցեալ տարուանէ սկսած էի իմ պրպտումներուս, որոնք
Եղիշէի Վարդանանց պատերազմին պատմութեան գրքին պատմական
և բանասիրական արժէքէն աւելի՝ գրական ոճին և քերականական
յօրինուածին շուրջ կը դառնային, զի մեր նախնեաց Սկեզարու
դասական գրաւարին այս առաջնակարգ նմոյշին վրայ այս մասին
տեսնուած թերութիւնք և աղճատումնք ամենէն նուազ ուշա-
դրութիւն գրուած էին ցարդ: Այդ պատճառաւ ստիպուած եղայ
Հ. Արսէն Բագրատունիի Զարգացելոց Քերականութիւնը, եւս և
Այտքնեանի Աշխարհարար Քերականութիւնը ամբողջովին և ի

(*) 20-30 տարուան ծանօթութիւն ունեցած էի Երրեմի փորձու-
կալ Է. ֆ. ի հետ պաշտօնի բերմամբ, մարտատուքը գտնուած տակնէն
սկսեալ և սրտամորմոք կսկիծով հետեւեցայ իւր դագաղին իր վերջին
Հանգստարանը: Պէտք չէ՞ որ օրինակելի վարք ու բարքով, ներհուն
գլխով այսպիսի հազուադիւտ դէմքեր, որք պատիւ կը բերեն ազգին և
մարդկութեան, առելի երկարակեաց ըլլային: Իր մասին մտադիր եմ
անդրադառնալ Յիշատակներուս մէջ:

նորոյ աչքէ անցրնել և նօթեր առնել, ինչպէս նաև Եղիշէի մէկ երկու տասնեակ տպագրութեանց և թարգմանութեանց բաղդատութիւնն քնել, որոց արդիւնքը դասաւորելու վրայ էի իւսկիւտարի վերջին հրդեհին օրը, երբ մէկ ժամուան մէջ ճարակ եղան համայնակուլ բոցերուն, իրենց իբր աղբիւր ծառայող գրքերով և մատենադարանով ի միասին: Այժմ անգամ մ'ալ այդ մանրաքննին թարթափումներու մէջ մխրճուելու ո'չ դիւրութիւն ունիմ, ո'չ ալ աչքերուս զօրութիւնը թոյլատու է առ այդ, ուստի պիտի բաւականանամ յիշողութեանս ներս չտփով և աւելի սկզբունքային կէտերու յենլով տեսութիւններս պարզել համառօտիւ, հետեւաբար մէջբերումներուս մէջ եթէ ինչ ինչ թերիներ կամ թեթեւ անճշգրտութիւններ սպրգած ըլլան, ներողամիտ պէտք է գտնուիլ:

Բ.

Մի քայել բաշայի երկասիրութիւնը մօտ 500 էջէ բաղկացեալ ութածալ հատոր մ'է, որ կը պարունակէ.

Ա. Կենսագրական մը բանասէր բաշային՝ խիստ զգայուն շեշտերով և գողարիկ սճով, գրուած իր անդրանիկ գասեր Սրիսրդ Աշխէնի կողմէ, հանդերձ հանդուցելոյն շատ յաջող մէկ լուսանկարովը:

Բ. Նախադրութիւն մը (71 էջ) Ս գլուխի բաժնուած՝ որք են. Ա. Եղիշէ իբր մատենագիր և պատմութիւն վարդանանց: Բ. Միհրաներսէհ: Գ. Փոքրն Թէոդոս և Արեւելեան կայսրութիւն: Դ. Յաղկերտ և Սասանեան իշխանութիւն: Ե. Վասակ: Զ. Վաղաքակըրթութիւն Հայոց: Է. Եղիշէի այլ երկասիրութիւնք: Ը. Կենսագրութիւն Եղիշեայ: Թ. Զանազան տպագրութիւնք և թարգմանութիւնք:

Դ. Յաղագս լեզուի և Դինիկ Պարսից (85 էջ):

Դ. Եղիշէի վարդանանց պատմութեան նոր տպագրութիւն մը, ուղղեալ ինչ ինչ սրբագրութեամբ նախորդ տպագրութեանց վրայ, և ճոխացած ընդարձակ ծանօթութիւններով և լուսաբանութեամբ: (*)

(*) Զարմանալի է որ Վենետիկի Միսիթ տպարանին տօբան ինստրով տպուած կարեւոր գիրք մը, ըստ տպորումեան, նիւթոց և յատուկ անուանց Յանկ մը չունենայ ետեւը ի դիւրութիւն բանասիրաց:

Բարգէն Նպիսկոպոսի «Նղիշէ — Քննական ուսումնասիրութիւն»-ը եթէ ոչ առաջնոյն չափ, գէթ անոր մօտ քնդարձակութեամբ հեղինակութիւն մ'է, որ պրեթէ միեւնոյն նիւթերը կ'ընդգրկէ սա տարրերութեամբ որ առաջնոյն մէջ Նղիշէի Լեզուաբանական մասին և Պարսից նախկին Զրադաշտական կրօնին նկատմամբ շատ աւելի մանրաքնին կերպով և հեղինակաբար խղճամիտ պրպտումներ եղած են, շնորհիւ մասնագիտութեան բարեյիշատակ հեղինակին, և առ այս դրական արդիւնքներ ձեռք բերուած են լուծմամբ շատ մը խրթնարանութեանց և անծանօթ բառերու վարդանանց պատմութեան բնագրին, մինչ Գեր. Արմաշականը զրադած է մասնաւորաբար Ոսկիմասեւանին պատմական ստուգութեանը խնդրով և անոր նիւթը կազմող մեծ տարրուածին նշանակութեան իմաստասիրութեամբը։ Առ այս Նղիշէի կամ անոր վերագրուած երկասիրութիւնը, վերջին դարու եւրոպացի գիտնոց իւրացուցած վերլուծական մեթոտով՝ նախընթաց կամ ժամանակակից հայ կամ օտար հեղինակներու հետ բաղդատական քննութեան ենթարկելով՝ խիզախ և զգայացունց եզրակացութիւններու յանգած է։ Արգէն եջ այդ պատմական-իմաստասիրական խնդրոց մասին կը խոստովանիմ թէ մեծ ձեռնհասութիւն մը չունիմ։ Ուստի համառօտիւ իմ մէկ քանի տարակոյսներս մէջ պիտի դնեմ՝ և յետոյ գլխաւորաբար զրադիմ Նղիշէի քերականական և լեզուական մասերու վերաբերեալ խնդրովք, որք գլխաւորաբար Միքայէլ Բաշայի հրատարակութեան հետ առընչութիւն ունին։(*)

Գ.

ՋՈՒԳԱԿԵՒՌ ԵՐԿՈՒ ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆԱՅ ԵՂԻՇԷԻ

ՅԱՆԳԻՏՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՏԱՐԱԿԱՐԾՈՒԹԻՒՆՔ

Աւարայրի խօսնակը և իր տարփողած Ն. դարու քաղաքական գուպարին և հերոսամարտին առաջնորդք և դիւցազունք — Դե-

(*) Բարգէն Վ.ի «Քննական ուսումնասիրութեան» առանձին հատորը զոր նախորդ տարին գնած և քննասիրած էի՝ հրդեհին այրած ըլլալով՝ այժմ ի վիճակի չեմ անորնիւծոց ցանկը ևս և բաժանմանց ու ծաւալին մանրամասնութիւնը ներկայացնելու։

ւոնդեանք և վարդանանք — դարերով իբր քրիստոնէական կրօնի նախատակներ՝ հայ եկեղեցական գրիչներէ փառաբանուելէ, պաշտուելէ, ժողովրդականացուելէ և ընդ սուրբս դասակարգուելէ յետոյ — և մեր ո՞ր նախնի գրիչները, պատմիչները եկեղեցական չէին — մեր օրով իբր հայութեան և Հայաստանի քաղաքական անկախութեան գաղափարին համար մարտնչողներ, նոր լուստպսակով մ'ալ զարդարուեցան, ըստ արդի նորոյթին զգեստաւորուելով — և կամ գէթ իրենց կրօնամոլութիւնը աշխարհիկ հայրենասիրութեան, քաղաքական անկախութեան լաղձանքի իբր արտաքին պատրուակ և շարժառիթ տարփողուելով նոր 'Ղեւոնդներու (Սիիշանի, Խրիմեանի և այլոց) հոգեզմայլ գրիչներով և քարոզութիւններով, իբր հայրենիքի ազատութեան հերոսներ, հրահրեցին նոր սերունդին սիրտերը և արդիական ժողովրդականութիւն ալ շահեցան:

Եղիշէի վերջին երկու քննադատք ալ այս գաղափարին ջերմ ջատագովներ են. մանաւանդ մին որ արդէն եկեղեցական մ'է և կը փաստարկէ *pro domo sua*, իսկ միւսը հոգեւոյս Սիքայէլ բաշա, թէեւ դրսէն աշխարհիկ իշխանաւոր, ո՛չ նուազ անվեղար կրօնաւոր մ'է սրտով՝ ուսեալ և ներշնչեալ ըլլալով յոտս Սիիշանի և Սիվազովսկիի՝ Մուրատեան վարժարանին մէջ, ինքք արդէն սրտի և զգացումի մարդ, բարեպաշտ և հայրենասէր, ա՛յնպէս հմայուած է իր ուսումնասիրած հեղինակին մեղրած որան լեզուէն, ճարտասանական հրապոյրներէն և իսկատիպ ու դիւթիշ նկարագրականներէն, որ հազիւ հազ կը ներէ ինքզինքին — Պատմական իմաստասիրութեան և Սիջազգային իրաւաբանութեան դասախօսի իր հանգամանքով — շատ զգուշաւոր դիտողութիւններ և վերապահումներ սպրդեցնել իր ներքողեանին մէջ ի մասին այդ մեծ հերոսամարտին դիւցադանց և անոնց առաջնորդաց գործոց և մտայնութեան: Նա Եղիշէի նախադրութիւնն ընդարձակ էջերուն մէջ՝ իւր կէս աշխարհարար և կէս գրարար սիրուն լեզուաւք նոր վարդանանց պատմութիւն մը կը հրամցնէ մեզ, տարբեր և տւելի տրամաբանական յորինուածով, որ ո՛չ նուազ շքեղ և հոգեցունց է քան ղնախատիպը: Գարմանալի չէ ուրեմն որ բանասէր բաշան՝ նման սրտով և մտքով յափշտակեալ սիրահարի մը՝ չի տեսնայ իր տենչալւոյն տկար կողմերը կամ ջանայ դանոնք պարտկել, նոյն իսկ երբեմն ալ իբրեւ առաւելութիւններ

նկատելու չափ անոր տկներեւ թերութիւնները: Գալով Դարեւ
վանքցիին, նա ալ եղիշէի — դոնէ գրական արժէքին և դիցազ-
ներգական յօրինուածին մասին — նոյնքան անխառն զմայլանք
ունի որքան բանասէր փաշան:

Երկու քննադատք ալ առանձին առանձին հետադառած և
ուսումնասիրած են վերջին դարուն եւրոպացի գիտնոց և բանա-
սիրոց երկասիրութիւններն ու նորանոր տեսութիւնները եղիշէի
Վարդանանց պատմութեան հետ առնչութիւն ունեցող խնդրոց վե-
րաբերմամբ, փորժաւքալ բաշա՝ հեղինակաբար բաղդատելով և
ի վեր հանելով լեզուաբանական աղերսը Ոսկեմատենին և Ոսկե-
դարու գրական լեզուին արեւելեան նախնի և արդի լեզուաց հետ,
նաև հին և նոր աշխարհագրական ճոխ և խղճամիտ ճշդումներով
լուսարանելով շատ մը անորոշութիւններ, ինչպէս նաև բնագոր-
ծակ և խիստ շահագրգռական տեղեկութիւններ բնծայելով Զրա-
դաշտական կրօնին, անոր եւ դարէն առաջ և յետոյ կրած այլ և
այլ յեղաշրջումներուն, և վերջապէս՝ Վարդանանց օրով՝ անոր և
քրիստոնէութեան միջեւ բացուած պայքարին հսգեբանական վեր-
լուծութիւնն բնելով: Իսկ երկրորդը աւելի զբաղելով եղիշէի
ինքնութեան, ապրած ժամանակին, Վարդանանց պատմութեան
վաւերականութեան և ստուգութեան աստիճանին նկատմամբ
պրպտումներով, նոր և յանդուգն վարկածներով:

Իբր եզրակացութիւն, երկուքն ալ համակարծիք են թէ և
դարու Վեռնդեանց և Վարդանանց գերիշխան պետութեան դէմ
վարած շարժումը ներշնչուած էր հայրենիքի և քաղաքական
անկախութեան սէրէն, և անոր բնծայուած կրօնական գոյնը պատ-
րուակ մ'էր միայն ժողովրդականացնելու, արժարժելու համար
այդ շարժումը: Եւս եզրակացութիւնը համոզիչ չերեւիր մեզ,
որքան ալ կրօնական քննադատը ամբողջ երեսներ զոհէ իր
սիրելի թիզը այլ և այլ ճշմարտաման (spécieux) առարկութիւն-
ներով հաստատելու թէ՛ քրիստոնէութիւնը և անոր պաշտօնեայք
նպատակ ունէին փրկելու և փրկեցին հայ հայրենիքը և դարու
այդ շարժումը: Առ այս պիտի վերադառնանք դարձեալ:

Ինչք երկու քննադատներու տարակարծութեանց: Եւ Հան-
դուցեալ Միքայէլ բաշա ջերմ պահպանողական, Բարգէն Վարդա-
պետի հետ գրեթէ միաժամանակ ձեռնարկելով իր քննադատու-
թեան՝ բնաւ վայրկեան մը մտքէն չէ անցուցած կասկածի տակ:

ձգել անկեղծութիւնը իր ա՛յնքան սիրած պաշտած Աւարայրի Պլպուլին, երբ սա միանգամ և երկիցս կը հաւաստէ թէ՛ ինք իր պատմած կամ նկարագրած ինչ ինչ կարեւոր դրուագներուն տնձաւք տկանասեւ կղած է. մինչ Յնկական ուսումնասիրութեան հեղինակը իր յատուկ ուսումնասիրութեանց հետեւանօք ստուգած քլլալով թէ Նդիշէ ո՛չ Վարդանանց քարտուղար, ո՛չ գինակից եղած և ոչ ալ Աւարայրի պատերազմին ներկայ գտնուած է, կը մերժէ Նդիշէի այդ խօսքին հաւատալ և այդ ճակատամարտի մասին անոր յօրինած նկարագրութիւնը, ինչպէս և Յաղկերտի և Տիգրոնի ինչ ինչ իրադարձութեանց նկատմամբ բրած պատմութիւնները իբր տկանատեսի վկայութիւն ընդունիլ: Առ այդ Նդիշէի կրկնակ բացորոշ հաւաստումները աւելի կուսկած կը ներշնչեն իրեն անոր ճշմարտութեան մասին: — Բ. Փաշային համար, ըստ մինչեւ վերջերս ընդունուած կարծեաց՝ Նդիշէ իր պատմութիւնը Փարպեցիէն բաւական տարիներ առաջ գրած է: Իսա Բաբգէն վարդապետի հակառակն է. Աւարայրի լսօնակը՝ Փարպեցին առջեւ չունեցած է իր դիւցազներգութիւնը շարադրելու տեսն. նոյն իսկ ինչ ինչ մասերը ձեւափոխած է դիտմամբ, զոմանս ընդլայնելով, զոմանս յապաւելով, ծածկելու համար իր բանագողութիւնները: Իստ այսմ Վարդանանց պատերազմին պատմութիւնը ցարդ կարծուած էն բաւական ուշ (Զ. դարու առաջին շրջանին) շարագրուած կ'ենթադրէ: — Գ. Միքայէլ փաշա Միհրնեսեհի գրած նամակը առ. Հայս՝ դանոնք կրօնափոխութեան հրաւիրելու համար և առ այդ Հայ եկեղեցականաց տուած պատասխանին ինչ ինչ կէտերը թէեւ զգուշութեամբ կը քննադատէ, բայց երբեք ատոնց կեղծ և չինծու քլլալը միաքէ չանցընէր և, ի մէջ այլոց, երեսներով ծանօթութիւններ կուտայ այս վերջինս ստորագրող եպիսկոպոսաց և անոնց վարած թեմերուն մասին: Իստ Իեր. Լիւմաշականին, այդ երկու վաւերագիրներն ալ կեղծ են: Եոյնպէս, պատերազմի նախօրեակին՝ Դեւոնդ. Երիցու և Սպարապետին բերանը դրուած ատենախօսութիւնք իսկական գրաւոր պատճէններէ առնուած կամ Նդիշէի կողմանէ տկանջովք լսուած չեն, այլ ուրիշներէն (ի մասնաւորի Փարպեցիէն) տրուած ծանօթութեանց վրայ իր կողմէ ընդլայնուած, ճոխացած և դիւցազներգութեան վերածուած են, ինչպէս, օրինակ, Հայկ դիւցազնը կ. Բաղրատունիէն:

Քաւ լիցի ինձ հեգնել կամ վարկարեկել ջանալ Ռաբգէն եպիսկոպոսի այդ խիզախ ձեռնարկը, քանի որ գիտենք թէ մեր օրերով՝ զիտուածեանց յառաջդիմութեամբ, նորանոր պրպտումներով, հին վաւերագրաց (արձանագիրք, կորսուած մատեանք, հին դրամք) գիւտով և, աւերակաց պեղմամբ, ինչպէս նաև կատարելագործեալ գործիքներու հնարմամբ և եղական տաղանդներու բազմատական և վերլուծական ուսումնասիրութեանց շնորհիւ ինչ հին, նուիրական, աւանդական վարկածք, տեսութիւնք, հաւատք — քլլա՛յ պատմական, քլլա՛յ գիտական, քլլա՛յ իմաստասիրական կալուածներուն մէջ — վերի վայր շրջեր, ինչ սիրելի հաւատարիքներ, դարերով աներկբայելի կարծուած քնովներ խախտուեր են և դեռ խախտուելու վրայ են: Յիշեմ միայն իր վարդապետին, 'Դուրեան Սրբազանի, «Արգարու դրոյցին» մասին ժամանակաւ մէջ նետած յայտնութիւնը և անոր շուրջ հանուած վիճուկը: Մանաւանդ որ պէտք եղած ձեռնհասութիւնը կը պակսի ինձ պատմական իմաստասիրութեան վերաբերեալ այդ հարցերու մասին հեղինակաւոր կարծիք յայտնելու թեր կամ դէմ, ինչպէս Սրմանեան ալ իր Ազգապատմին մէջ զգուշացած է այդ կնճիւղները խառնչակելէ: Միւս կողմանէ կ'ընդունիմ թէ Քննական ուսումնասիրութեան հեղինակին լիզիշէի անձնաւորութեան և իր դարու իրողութեանց մասին մեջ թերած նոր տեսութիւններուն մէկ մասը, որ մտացի հաշիւներու և բանաւոր առարկութեանց վրայ հիմնուած են, արժէքաւոր են և հասանական է որ վերջնապէս բնդունելի քլլան մասնագէտներէ:

Գ.

Ես առաջին անգամ Միքայէլ Բաշայի աշխատասիրութիւնը տեսած և անոր վրայ որոճած քլլայով՝ լիզիշէի մատենագրութեան լեզուական մասին, այն է քերականական կազմութեան, խրթնարանութեանց լուսարանութեան, այլ և այլ տպագրութեանց թերութեանց շուրջ դրադասական մը պատրաստելու վրայ էի՝ երկրորդաբար ինչ ինչ վերապահումներ քննադատ Բաշային պատմական տեսութեանց մասին՝ երբ Քննական ուսումնասիրութեան հրատարակութիւնը իմանալով զայն ալ ուղեցի իմաստասիրելի անցողակի: Իստ այնմ աւելի առաջնովը պիտի զբաղիմ մանրամասնօրէն: Իայդ նախ քան զայդ — կարծեմ

առաջին անգամ բլլալով — մինչեւ ցարդ Վարդանանց պատերազմին պատմութեան իբր հեղինակ Ճանչցուած անձին ինքնութեան և մանաւանդ անոր կողմանէ իբր վաւերական ցոյց տրուած պաշտօնագրաց և խօսուած ճառերու խկութեան մասին Արմաշական քննադատին մէջ բերած առարկութիւնները և ժխտումները տեսնելով ստիպուած կ'զգամ ինքզինքս՝ իբր աւելի շահագրգռիչ հարց, մեծ գիծերով ակնարկ մը բնել իր ջատագոված քեզին — և մանաւանդ մատնանշել այն հետեւանքները որ առաջ պիտի գան Ե. դարու ազգային պատմութեան մեծ տոմսին ճիշդ բնութագրութեան և դերերու փոփոխման տեսակէտէն, եթէ իր նոր տեսութիւններն ու վարկածները վերջնականապէս ստուգուին:

Օրինակի համար՝ Հայոց կողմանէ Բուռաց թէոդոս կայսեր գրուած նամակը յայտնի քննադատելի կէտեր կը պարունակէ, որոնք Միքայէլ բաշայի և. դարու հայ կղերին մատուր պաշարին և ջերմ ազդասիրութեան նկատմամբ շո.սյլած գովեստները չեն արդարացներ: Եւ այդ մասին անվերապահ արտայայտուած էի. բայց երբ յերկարույ համարինք զայդ, թէ և զայն ստորագրողք մեղադրանքէ կ'ազատին, բայց զայն յօրինողին՝ Եղիշէի վրայ հարկ կ'ըլլայ ծանրացնել այդ մեղադրանքը, խորունկ ազիտութիւնը (crasse ignorance) ի մասին նոյն խկ հազիւ իրմէ երկու երեք դար առաջ տեղի ունեցած քաղաքական և կրօնական դիտարկողութեանց և անցքերուն — մեղադրանք մը որուն քով աննշանակ կը մնան Ուսումնասիրութեան հեղինակին Եղիշէի գրական տաղանդին շո.սյլած գովեստները:

Նոյն բանը հարկ կ'ըլլայ բնել Աւարայրի պատերազմի նախօրեակին Վարդանայ և Ղեւոնդ իրիցու բերանը դրուած ատենախօսութեանց նկատմամբ, զորս եթէ դիւցազներգական յերկրուածք համարինք, ատոնց մասին միեւնոյն անուպատ դիտողութիւններս ալ, զոր ի ստորեւ պիտի նշանակեմ բանասէր բաշային երկասիրութեան նուիրած էջերուս մէջ, ամբողջովին պէտք պիտի ըլլայ բեռնել Աւարայրի խօսնակին վրին, զի դիւցազներգակ մը իր գաղափարներն է որ կը դնէ իր փառաւորած դիւցազանց բերանը:

Արմաշական բանասէրը Միհրնեսեհի վերագրուած նամակը՝ Հայոց ուղղեալ՝ և Արտաշատու ժողովականաց՝ պատասխանը Մազդեզական կրօնի և Քրիստոնէութեան թեր ու դէմ, երկու քնալ Եղիշէի խմբագրութիւնը կը համարի՝ նախորդ յիշատակու-

Թեանց ընդլայնմամբ և մանաւանդ Եղնկայ հետեւողութեամբ: (*) Արդ, եթէ այդպէս է, Հայոց պատասխանին գրութեան անպատշաճ և յարձակողական ոճը, անարգական լեզուն գերիշխան տէրութեան կրօնին դէմ՝ դարձեալ Եղիշէի կրօնամոլութեան պիտի վերագրուին:

Այսու հանդերձ Ուսումնասիրութեան հեղինակին տարակոյսներուն կամ բացարձակ հերքումներուն ի նպաստ բերած փաստերէն ոմանք, ներուի մեզ բսել, ո՛չ միայն խախտւտ կ'երեւան, այլ և զիրար ջրելու բնոյթն ունին: Այսպէս՝ տեղ մը կը հեզնէ զԵղիշէ թէ ո՞ր տեղէն, ո՞ր պաշտօնական դիւաններէ կրնայ առձեռն պատրաստ գտած քլլալ Եղիշէ ասոնց իսկական պատճէնները (պարսիկ բնադիրներ կամ անոնց թարգմանութիւնը) մինչդեռ միւս կողմէ կը պնդէ թէ Վարդանանց պատմութիւնը, Եղիշէի ընծայումով, ասի յափոյ գրի առնուած պատմութիւն մը չէ, այլ իրմէ ասոց ուրիշներէ, ականատեսներէ, ժամանակակիցներէ աւանդուած համառօտ նկարագրութեանց ընդլայնմամբ, քերթողական և ճարտասանական ճոխացմամբ, իրողութեանց պատահելէն շատ ատեն վերջը շարադրուած երկարաշունչ աշխատութիւն մ'է: Եթէ այսպէս է, պատճառ չի կայ բնութենելու որ հեղինակը դիւրութիւն ունեցած է այդ միջոցին երկրին պետական դիւաններուն մէջ գտնուլ և օրինակել այդ գրութեանց վաւերական օրինակները, զի վերջապէս Հայք այդ շրջանին կիսավայրենի ժողովուրդ մը չէին: Տայ գրերը գտնուած և հայ դպրութիւնը ծաղկած քլլալով՝ պետական և կրօնական դիւանատուններ ունէին անշուշտ Սրտաշատայ և այլ քաղաքաց և վանօրէից մէջ:

Նոյնպէս ուրիշ տեղ մը Եղիշէի ուղղամտութեան վրայ կասկածելու, անոր խարդախութիւն վերագրելու առիթ կը գտնայ՝ Հայոց Սպարապետին առ երեսս ուրացութենէն վերջը պահ մը հայրենիքը թողլով փոքր Հայոց կողմերը քաշուելուն, մեկուսանալուն մասին պատմագրին պահած լռութիւնը, մինչդեռ ուրիշ

(*) Ես Եղնիկը բաղդատեցի Եղիշէի մէջբերած պատճէններուն հետ և բանադողութիւն հեծողրելու չափ փաստեր չի գտայ: Եղիշէ Եղնիկի չափ, եթէ ոչ աւելի, հմուտ է Մաղղեղն կրօնի վարդապետութեան: Հետեւաբար երկուքին ալ սուած տեղեկութիւնքը էական կէտերու մէջ բնական է որ համամասն քլլային:

պատմիչներ զայդ կը յիշեն բացորոշապէս: Եւ այդչափ աշխատելի չեմ գտներ Եղիշեայ այդ տրարքը, զի ինչք Մամիկոնեանի մը (Դաւիթ Երէց) խնդրանաց վրայ՝ Մամիկոնեան տգղատոհմին փառաբանութեան և իր հերոսին, Հայոց պատրաստին, քաղաքականութեան և պատերազմական ձիրքերուն ի նպաստ գրելու և տնոր հակառակորդին՝ Սիւնեաց իշխանին չարութեանց ձողկումին նուիրուած ըլլալով, Վարդանայ վերագրեալ այդ թեթեւ տրարքին յիշատակութիւնը ընական է որ զանց ընէր:

Կ'երեւայ թէ Դեր. Սրմաշակոնը Եղիշէի պատմողութեան դրդապատճառը եղող Դաւիթ Երէցն ալ տնիրական, մտացածին տնձնաւորութիւն մը կը համարի, ապա թէ ոչ՝ եթէ այդպիսի տնձնաւորութիւն մը գոյութիւն ունենար այդ շրջանին՝ չպիտի կրնար հեղինակը տնոր հաւատադնել իր՝ Սպարապետին ղինակիցը և քարտուղարը, եւս և Աւարայրի պատերազմին ներկայ և ակառաստես ըլլալը, մինչ քստ Բարգէնեան հաշիւներու՝ նա և ո'չ Հայաստան կը գտնուէր այդ միջոցին, այլ տրտաատհաման կը դեգերէր:

Այսչափը բաւական համարելով առ այժմ Քննական ուսումնասիրութեան մասին, ձեռնհասներու դատողութեան կը յանձնեմ մեր դիտողութիւնները և կ'անցնիմ քննութեան բարեյիշատակ փորթուղալ բաշայի հոյակապ գործին՝ Եղիշէի Վարդապետի վասն Վարդանանց և Հայոց պատերազմին՝ քննադատութեանց ուսումնասիրութեան:

Իր տեսակին մէջ գլուխ գործ ոց մ'է այդ երկասիրութիւնը, տրդիւնք ութամեայ խղճամիտ աշխատութեան, ուր այդ պետական բարձր տնձնաւորութիւնը իր հանգստեան ժամերէն գողնալով՝ բերէր հաւաքեր է տնհուն պաշարը իր այլազան հմտութեանց արեւելեան հին և նոր լեզուներու Զրադաշտական և Մազտեզական կրօնից, Պարսից աշխարհին և Միջին Ասիոյ աշխարհագրութեան և բաղմադարեան քաղաքական յեղաշրջութեանց մասին, ի սպաս դնելով զանոնք մեր և դարու պատմութեան ղխաւոր փուլերուն լուսաբանութեան: Կ'արժէ որ ըստ տնոնք ի մերայնոց որք ցարդ չեն առիթ ունեցեր տեսնելու այդ գիրքը — որուն լեզուն և ոճը, Օրմանեանի Աղգապատումին նման և թերեւս աւելի հաճելի է և յանկուցիչ, և ուր պարզուած միտքերն ու խորհրդածութիւնները ընդ հանրապէս խոյունկ փորձառութեան և ուղիղ դատողութեան դրոշմը կը կրեն, փութան ըմբոշխնել

զայն և երկիւղածութեամբ պահել իրենց մատենադարաններու, մէջ իրր չքնաղ յիշատակ հանգուցելոյն: Մեր՝ գիտողութեանց առարկայ բլլալիք կէտերը շատ փոքր մաս մը կը կազմեն ամբողջին հետ բաղդատմամբ և անոր արժէքն ու նշանակութիւնը պակսեցնելու ընոյթը չունին: Ի մասնաւորի Եղիշէի լեզուական անհարթութեանց, քերականական զարտուղութեանց և գրչագրի աղաւաղմանց կամ թերութեանց մասին բանասէր բաշային ուշադրութենէն վրիպած կէտերը քստ կարելւոյն ուղղելու նախանձախնդրութիւնն է որ զիս մղած է առ այդ:

Ե.

ՓՈՐԹՈՒՔԱԼ ԲԱՇԱՅԻ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Բանասէր փաշային աշխատասիրութեան նկատմամբ մեր նկատողութիւնքը երկու մասի պիտի բաժնենք: Ա.ով, դարձեալ անցողակի, պիտի զբաղինք Քննական ուսումնասիրութեան հեղինակին յուղած այն խնդիրներով որք առարկայ եղան արդէն մասամբ մեր գիտողութիւններուն, և որոնց նկատմամբ այս անգամ ալ պիտի պարզենք մեր սնկախ կարծիքները անոր դատողութեանց ընդդէմ կամ ի նպաստ: Ի. մասին մէջ մանրամասնօրէն պիտի քննենք Ոսկեգարու հայ լեզուին դասական առաջնակարգ տիպար և նմոյշ համարուած Ոսկեմատենին գրական և քերականական մասը և խոստովանելով հանդերձ ալ այդ գրքին շարագրութեան չքնաղ առաւելութիւնները, անոր մէջ դարուց բնթացքին պատահարաբար մուտ գտած խորթութիւնները թերիներն ու աղաւաղութիւնները պիտի մատնանշենք որոնք բանասէր փաշային ալ ուշադրութենէն վրիպած են, և պիտի ջանանք քստ կարի անոնց սրբագրութիւնն ալ թելադրել:

Փորթուգալ փաշայի երկասիրութեան նախադրութեան մէջ առաջին անգամ աչքիս կը դարնէ բնագիտութիւն սա բացորձակ հաւաստումը (երես 22) թէ «Եղիշէէն աւելի անսուտ և անկեղծ բլլալ կարելի չէ», հաւաստում մը՝ որոյ նկատմամբ, ինչպէս տեսանք, Լիւմաշական քննասէրը, հազիւ քառորդ դար վերջը, բոլորովին հակառակ եզրակացութեան մը յանգած է. իսկ ես կը դեգեւիմ առ այժմ վճռական գաղափար մը յայտնել առ այդ:

Ֆայց երբ քանի մը տող վար, իր հիացումէն տարուած, փաշան կը պնդէ թէ (ըստ իրեն) Վարդանայ Մամիկոնեանի նախկին քարտուղարը ու զինակիրը, աւանդական վարդապետը, որ դարձեալ Մամիկոնեան եկեղեցականի մը թելադրութեամբ եկեղեցածու թեան ընդգրկած դատին և իր հերոսին փառաբանութեան նուիրած է իր գրիչը, ո՛չ մի կտրգի և ո՛չ մի կուսակցութիւն կը պատկանէր. այսինքն բախրովին չեղոյ՜ անձ մ'էր. մենք չենք կրնար իրեն կարծեկից ըլլալ, մանաւանդ որ ինքն ալ, հագուցեալը, յետոյ յաճախ ստիպուած է եղեր, յետագայ իրողութեանց ցուցմունքներէն տարուած՝ յանգիլ հակառակ եզրակացութեանց։ Այսպէս՝ հազիւ քանի մը էջ անդին (երես 25) յիշելով Լիզիշէի սախօսքը «թէպէտ և ոչ ունիմք բամբասել զիշխանն, և ոչ գովողք կարեմք լինել այնմիկ որ աստուածամարտ լինին» կը յաւելու. «Լնթերցողք պարտին մտքերնին պահել Լիզիշէի այդ խօսքը։ Որ ո՛ր իրիւսոնեանք զարգանալուն ցանկացող է, սիրելի է և զովիշի. ամենայն թշնամիք հաւատոյ՝ սեաւ և մանս կ'երեւին աչաց նորա։»

Երես 23ի ծանօթութեան մէջ Լիզիշէի պատմած զարմանալիքը՝ թէ հայ զօրաց մէկ յարձակման ատեն թշնամեաց երկու բերդեր Աստուածային հրաշքով ինքնին կործանել են, հայ ժողովրդական աւանդութենէ տուած կը համարի հոգելոյս փաշան, մինչ յայտնի կ'երեւի թէ Երեքովի պարիսպներուն կործանման աստուածաշնչական աւանդավէպին վերջիշումն է։

Երբ Լիզիշէի մէջ քննադատելի կէտեր, յայտնի հակասութիւններ կը տեսնէ Վննադատութեան հեղինակը, շատ զգուշաւոր լեզու կը բանեցնէ կամ չը ճգնի որ և է քաշկռտուք մեկնաբանութեամբ հակասութիւնը բառնալ։ Այսպէս Միհրնեսեհի նկարագրին և հետեւած քաղաքականութեան մասին Լիզիշէի հակընդդէմ վկայութիւններու վերաբերմամբ (մին իւր նպատաւաւոր և բարեկամ քրիստոնէից, ուրիշ տեղ մը շատ չար և հալածող քրիստոնէութեան) տուած բացատրութիւնները յաջող և համոզիչ չեն. մանաւանդ չենք կրնար ենթադրել թէ նախ նպատաւաւոր, յետոյ տարիներու ընթացքին հակառակորդ դարձած ըլլայ քրիստոնէից, զի աս աջին պարագային՝ մինչև իր մահը՝ «մինչեւ ցօր վախճանի կենաց իւրոց» այնպէս մնաց կ'ըսէ, որով բացարձակ հակասութեան մէջ կ'ընայ (երես 27)։

Նոյնպէս Փոքուն Թեոփոսի նկարագիրը (զոր անտեղիօրէն կը

յիշատակենք պատարագի մէջ ի շարս Սրբոց) և քաղաքական ընթացքը դատափետելով, Գննադատ բաշան կը զարմանայ Հայոց անոր օգնութեանը ապաւինելուն և անոր անհիմն փառքեր և երեւակայական յաղթութիւններ վերագրելուն: Բայց Սղիշէ և Հայք «գուցէ բաւական տեղեակ չէին, գուցէ չէին անգրագարներ» կ'ըսէ այդ ժամանակի բիւզանդական արքունեաց մէջ տեղի ունեցած իրադարձութեանց (երես 32): Գուցենքը աւելորդ են. քաղաքականապէս անօրինակ էին պիտի ըսէի ես:

Նախադրութեան Զ. գլխոյն վերջին մասին մէջ (երես 59-60) Փորթուկալ փաշա շափազանց հիացիկ ներբողական մը կ'ընէ քրիստոնէութեան՝ Ե. դարուն Հայոց ընկերային և քաղաքական կեանքին մէջ առաջ բերած բարեշրջման մասին: Ի հակառակէն ալ զօրաւոր փառտեր չեն պակսիր, մանաւանդ ի քաղաքականին: Այդ ժամանակաշրջանի Հայոց, եկեղեցական թէ աշխարհական, մտայնութեան վրայօք մեր ըրած և բնելիք դիտողութիւնները բաւականաչափ գաղափար պիտի տան կարծեմք առ այս:

Նախադրութեան Թ. գլխոյն մէջ (երես 80) հեղինակը խոստացած է Սղիշէի նախորդ տպագրութեանց հետ բաղդատմամբ՝ իր նոր մտադրութեան մէջ ուղղել գրչագրաց սխալներն ու վրիպակները: Իրաւ ալ ինչ ինչ պատմական և լեզուաբանական շատ կարեւոր և բանաւոր սրբագրութիւններ ըրած է. որոց շնորհիւ լուսաբանուած են Վարդանանց պատմութեան շատ մը խրթին կամ անհասկանալի կողմերը (օրինակ սխալսուշ և համակողմնաբառերուն նկատմամբ տուած ընդարձակ ծանօթութիւններն ու մեկնութիւնները (էջ 400) նոյնպէս օսկերտան (երես 219) և Բրտկալ (252) բառերուն ուղղութիւնը, ինչպէս նաև աղաւաղեալ շարադրութեանց ոմանց վերակազմութիւնը (օրինակ «և շրջակայութեամբ» և այլն. երես 236). բայց շատերն ալ, մանաւանդ քերականական ունեւերեւ սխալներն և պակաս բառերն (օրինակ վերջին դատաստանի մասին, երես 318) դժբաղդաբար վրիպեր են աչքէն կամ կարեւորութիւն չէ տուեր, ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ:

Երես 179ի ծանօթութեան մէջ հանգուցեալը կը յիշէ պարսկերէն և բառին հին առումները (արսայ, օհր, օհր արսայ և այլն) բայց կը մոռնայ գլխաւոր նշանակութիւնը, Աստուած (իսլ. տալի նուազիթ, իսլ. տալ նէքէրտէ և այլն). թերեւս այդ նշանակութիւնը

վերջէն աւած ըլլայ և կամ ճէր բռնով Աստուած ալ բռն ուղած ըլլայ:

Երես 180. Ծանօթ. 3. Եթէ տրամաշայտ քննադատին նոր խաղարկութեանց և յայտնութեանց շահաւէտ հանգուցեալ փաշան, կարծեմ ողջ էր անոր վարդապետին՝ Իսլահան Սրբազանի (այն ժամանակ տրեղայ) Արդարու զրոյցին մասին ըրած յայտնութեանց ըստ կնիքերի և ժամանակին կրօնական ժողովոյ մէջ յարուցուած աղմուկին, զորս յիշեցինք ի վեր անդր և սրոյց ծանօթ չերեւիր քննադատը, ըստ սրում Մծբնայ մասին խորենաղւոյն անվաւեր վարկածը իւրացնելով կ'ըսէ. «Ուր առաջին Արշակունի Թագաւորք հաստատուած էին իրենց աթոռը»:

Երես 222. Ի ծանօթութեան՝ Միհրնէրսեհի առ Հայս ուղղած դաւանաբանական նամակին և առ այն Հայսց տուած պատասխանագրին՝ վաւերականութիւնը անստորագրուելի կը համարի քննադատը, և իւր այդ հայեացքին իբր տպացոյց կը մտանանչէ ոչ միայն այդ գրութեանց ձեւը և Սղիշեայ ճշմարտախօսութիւնը, այլ մանաւանդ «նոցա հիւսուածքը, պարունակած իմաստները և իրարու հետ ունեցած կապակցութիւնը»։ Կը խոստովանիմ թէ այս բաները տրամաբանական մեծ կշիռ մը չեն ներկայացներ՝ Բարգէն վարդապետի կողմանէ յետնադոյն ժամանակաւ մէջտեղ դրուած առարկութեանց բաղդատմամբ. բայց փորթութեալ բաշտ քանի մը էջ անդին անդրադառնալով այդ հարցին (երես 243 ի ծանօթութեան) աւելի առարկայօրէն և հիմնական կերպով կը քննէ խնդիրը՝ համեմատելով Փարպեցիին և Սղիշէի մէջբերութեանց այդ կրկին վաւերագրերու նկատմամբ: Սակայն իրեն միշտ յենտկէտ ընտրած է սա ենթադրութիւնը թէ այս վերջինը գոնէ 30 տարիի շափ ուռաջ գրած ըլլայ իր պատմութիւնը, ինչ որ հերքուած կամ գէթ խնդրական կ'երեւայ այսօր: Կ'արժէ որ Իպրեվանցի գրիչն ալ, որ հաւանաբար իր քիզը պատրաստած տտեն տեղակ չէր բանասէր բաշային տեսութեանց, ինքն ալ անգամ մը ուսումնասիրէ գտնոնք: Եւ իմ կողմանէ կը բաւականօրէն բանասիրող ուշադրութեան ներկայել յետագայ մէկ երկու տեսութիւններս, որք առնչութիւն ունին Սղիշէի պարունակած վաւերագրերու կամ բանախօսութեանց պարունակութեան հետ:

Ա. Աւիթ առնելով Արտաշատի ժողովական հարց պատաս-

խանագրին մէջ Երզնկայ ոճով տկնարկուած ինչ ինչ բնագիտական համակերպ, սփոխարիւթ տեսութիւններէն՝ ի ջատագովութիւն քրիստոնէական տառուածարանութեան և ի հերքումն երկարամտեան վարդապետութեան մազդեզն կրօնի, Քննադատութեան հեղինակը մատնանիշ կ'ընէ առանք (երես 236. ծանօթ. 3) իւր գեղեցիկ ապացոյց մը որ մեր Եկեղեցւոյ Հարք «այն ժամանակի բնական իմաստասիրութեամբն ալ պարագիւր էին և խոյ մշակեալ մտաց ճիշդ էին :

Արդ կը ջուռիմ յայտարարել թէ՛ այս մասին բոլորովին տարակարծիք եմ հանգուցելոյն հետ և կարծեմ թէ բոլոր անկաշկանդ մտքով բանասէրք ալ նոյնը պիտի ըլլան։ Ա. Առնենք Թէոդոս կայսեր գրուած Թուղթը. անոր պարունակութենէն կ'երեւայ տկնայտնի թէ զայն գրողները ո՛չ միայն անգիտակ էին ժամանակին իրենց տրեւմտեան դրացի Բիւզանդեան կայսրութեան քաղաքական ճշգրիտ կացութեան, այլ և ոչ իսկ իրենցմէ մէկուկէս դար առաջ տեղի ունեցած — հայ եկեղեցական պատմութեան մէջ դարագլուխ կազմող — Բրիտոնէութեան ի Հայս վերջնական հաստատման պարագայից մասին ճշգրիտ գաղափար ունէին։(*) Միայն թէ այդ Թղթին մէջ Հայոց ի քրիստոնէաւ-

(*) Ան Թէոդոս կայսր զրկուած այս Թուղթը ստորագրող եկեղեցականաց և աշխարհականաց փոխադարձ դիրքին մասին հանգուցեալ բաշան մեկնարանութիւն մ'ալ տուած է, որ ճիշդ չի Թուիր ինձ։ «Յովսէփ եպիսկոպոս (Կաթողիկոս) հանդերձ եպիսկոպոսակցօք իմովք և ամենայն զօրք Հայոց, Վաստակ Մարգպան և Ներշապուհ Ռմրոստեան հանդերձ ռարաւսպիօսաւս և լաւննայն մեծաւնի մախարտօքս» նախադասութեան մէջ սոյն վերջին (մեր կողմէ ընդգծեալ) մասը՝ Կաթողիկոսին կողմանէ լսուած կ'ենթադրէ բաշան, և ասիկա իբր փաստ կը յիշէ Թէ եկեղեցականաց ազդեցութիւնը այդ շրջանին ո՛րքան տիրապետած է ելեր աշխարհականաց վրայ՝ որ Կաթողիկոսը իմ սպարապետս, իմ նախարարներս կ'ըսէ։— Իրաւ է, Թէ եկեղեցականութեան ազդեցութիւնը տիրապետող եղած էր այդ միջոցին եւ անոնց նախաձեռնութեամբ և դրդմամբ ծագում տուած էր այդ շարժումը. բայց ո՛չ պաշտօնագրի մը մէջ այդ ոճով գրելու աստիճան, որ անօրինակ է մեր պատմագրաց բով։ Սո աւելի բանաւոր կը համարիմ մեկնել՝ Կաթողիկոսին իշխանութիւնը սահմանափակելով միայն եպիսկոպոսակցօք իմովքին. իսկ Վասակի և Ներշապուհին վարկանելով ընդգծեալ մասը։ Այլ զիքն ալ իմս չնշանակեր հող, սպլ Թերկայս։

Թիւն դարձին վերաբերմամբ գրուածները կրնան ըլլալ նաեւ յետ-
սամուտ ազաւագում կիլիկեան շրջանին. բայց հաւանական չե-
րեւիր, ըստ որում բազում ձեռագիր օրինակք կային մինչեւ այն
ժամանակ Եղիշեայ՝ ցրուած ամէն կողմ և ասոնց ամէնքը չէին
կրնար այլափոխուած ըլլալ: Միւս կողմանէ շատերուն աչքին
զարկած է որ Լուսաւորչայ դարուն ա՛յնչափ մօտ արեւն մը՝ Հայ
Եկեղեցւոյ ուխտը և աշխարհական մեծամեծք կ'անգիտանան այդ
պատմական մեծ անձնաւորութեան գոյութիւնը և գործը: Դիտելի
է դարձեալ որ՝ երբ ժամանակակից միւս պատմիչք, Ղազար Փարպեցի
(ինչպէս իր նախորդները Ագաթանգեղոս, Բիւզանդ և այլն) լի են
յիշատակութեամբ Ս. Գրիգորի, Եղիշէի մէջ անոր բոլորովին ան-
յիշատակ մնալը ունենալու է անշուշտ իր բացատրութիւնը, որ
ցարդ չէ պարզուած կարծեմ: Արդ՝ առ թէոգոս կայսր գրուած
Թուղթին ալ այդ հակալուսաւորչեան ուղղութիւնը կրնայ մինչև
աստիճան մը հաւանական դարձնել Բաբկէնեան վարկածը՝ թէ
վաւերական պատճէն չէ այն, այլ յերիւրուած Եղիշէէ: Դիտելի է
դարձեալ թէ Եղիշէ ո՛չ միայն Հայաստանեայց Լուսաւորչին
անունը բերանը չառներ, ինչպէս ըսինք, գէթ մի անգամ, այլ և
անոր օրով կառցուած Վաղարշապատու կաթողիկէին, Էջմիած-
նայ Հայրապետական աթոռին ալ բնաւ յիշատակութիւնը չի կայ
իր պատմութեան մէջ: Կարծեմ կաթողիկոս մակդիրն ալ բնա-
գործածած չէ. ասոնք բոլոր բացատրութեան կարօտ կէտեր կը
մնան ցարդ:

Բ. Առնենք Միհրնեսրսէ՛ի նամակին հայ եկեղեցականութեան
կողմէ շարադրուած և Պարսից դուռը զրկուած պատասխանա-
գիրը: Ատոր ալ յոխորտ սճը, նախատական և անարգական բացա-
տրութիւնները, ի մասին գերիշխան պետութեան կրօնքին և հա-
ւատալեաց, որով փոխանակ լոկ քրիստոնէական դաւանանքին
պաշտպանութեամբ գոհանալու, բուն հակայարձակողականի կը
ձեռնարկեն սա տեսակ խօսքերով. «Ձոր տալոց և հատուցանելոց
ես դանանցական վրէժ տանջանացն յանշէջ հուրն սպառնացեալ
գեհնին՝ հանդերձ ամենայն գործակցօք քոյովք, առ աջնովք և
միջնովք և վերջնովք», քաղաքական փափուկ կաշուի մեան անգի-
տակցութիւն և tacte politiqueի կատարեալ բացակայութիւն ցոյց
կուտան իրենց ըմբռնողութեան և վարուելակերպին մէջ, որ
կատղեցուց Բազկերտը: Արդէն վիճաբանութեան գլխաւոր նիւթը,

չարի և բարւոյ միարմատեան թէ երկարմատեան ծագում վերա-
դրելու խնդիրը քննորոշին երկրորդական և անկարեւոր կը մնայ,
երբ երկու կողմն ալ կ'ընդունին բարի և չար հրեշտակաց երկու
հակառակամարտ բանականերու գոյութիւնը — որոնք պայքար կը
մղեն ի սկզբունէ աշխարհի մինչեւ ցայսօր մեր շուրջը, և մեր
մտհէն ետքն ալ կը հետապնդեն մեր հոգիները մինչեւ անդե-
նականը, իրարու ձեռքէ յափշտակելու համար — բնագոնիցական
այնքան նրբին հարց մը կը կազմէ որքան, օրինակ, Հոգւոյն Սրբոյ
ի Հօրէ թէ յՈրդւոյ բղխման խնդիրը քրիստոնէոյ համայնքներու
մէջ: Եթէ ենթադրենք թէ Եղիշէի արտատպած պատասխանին
պատճէնը իսկական չըլլայ, սակայն Փարպեցւոյ վկայութեամբ
ալ կը հաստատուի թէ այդ գրութեան քօնը շատ յոխորտ և
անարգական էր. հոն կ'ըսուէր թէ Պարսից կրօնք սոսկ ևւ արմանի
ծաղու և, թէ իրենց ղրկուած Պարսից կրօնքին վերաբերեալ գիրը
յանկալ սնկաւ և կամ տեսնել չեն ուզած և իրենց քրիստոնէա-
կան կրօնին բացատրութիւնը գրել և ջալ յետել (այն է Պարսից
հաղորդել) ի դեպ կամ պատշաճ չեն սեպած:

Գ. Աւարայրի պատերազմին նախօրեակին Բողսէփ երիցու և
Վարդանայ բերանը դրուած ճառերը, եթէ վաւերական են, Վար-
դանանց կամ ուխտապահից կուսակցութեան պարագլուխներուն,
ըլլան անոնք աշխարհական թէ եկեղեցական, շատ սահմանափակ
մտաւոր պաշարին չափանիշը կը կազմեն: Անոնք կ'ապացուցանեն
թէ մեր Ե. դարուն մտաւորական Վերածնութեան գործիչներուն
մեծագոյն մասը, հակառակ իրենց Աղեքսանդրիական և Աթենական
ուսանողական շրջապայութեանց և պարապմանց, միտ'յն Ս. Իրոց
իսկատար ծանօթութեամբ և ուսումնասիրութեամբ զբաղէր,
ուղեղնին միայն անո՞վ թրծեր են, քիչ մ'ալ քրիստոնէութեան
առաջին դարերու սքօյառակ փիլիսոփայական մտկայցութիւնները
իւրացնելու աշխատեր են. անկէ անդին ոչինչ: Ինչպէս Խեոզոս
կայսեր դրուած նամակին առթիւ ալ մտադիր բրինք ընթերցողը,
անոնք իրենց պատկանած ազգին և աշխարհին ոչ հեռուօր և ոչ
մօտաւոր պատմութեան մասին տմենափոքր ծանօթութիւն չու-
նին: Ապա թէ ոչ, ինչպէս մեկնել Բողսէփ կաթողիկոսի բանախօ-
սութեան մէջ Հին Սրենքին կրօնական մեծամեծ դէմքերուն — Բող-
սէսէն ցփենեհեղ քահանայապետ — և հրէից նշանաւոր զօրա-
վարներուն, Բեսուայ, Բեփթայեայ և Դեդէոնի ոգեկոչութիւնը՝

խրախուսելու համար Հայոց բանակը, և բնաւ յիշատակութիւն մը չըլլալը հայ եկեղեցականութեան նշանաւոր գէմքերուն, ո՛չ լուսաւորչին և ոչ անոր յաջորդ Պարթեւազն Հայրապետաց օրինակներուն, ո՛չ ալ աշխարհականներէն հայրենեաց հերոսներուն—Թողունք դիւցազնական կամ նախաքրիստոնեայ շրջանին, այլ գէթ 'ի. դարու շահատակներէն գոնէ Տրդատին, Մուշեղ Մամիկոնեանի՝ Զիրաւի յաղթականին և այլոց, Բայց եթէ ծերունի երէցը կ'անգիտանար իր նախնեաց պատերազմական փառաւոր տնցեային տարեգրութեանց, որ հոռվմէական լեզէոններն իսկ քանիցս ի փախուստ մատնած էին և միայն կրօնքի լծակը կը շարժէր Հայոց զօրքը խրախուսելու համար, գոնէ՝ Հայոց ապարապետը, Վարդան, իր բանախօսութեան մէջ ոգեկոչելու չէ՞ր զանոնք, մինչ ինքն ալ Մակարայեցւոց պոչին կապուած, հրէից պատերազմական աւանդաժէպերը կը վերակոչէ ոգեւորելու համար իր վարած բանակը և սուանց հայրենիքի փրկութեան եւ ազատութեան զաղափարին ամենափոքր սկնաւորի մը իսկ յնկնու՝ մարտիրոսութեան լուսապսակը կը շողացնէ անոնց աչքերուն։^(*)

9.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵԱՐԺՍԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Երբ Վարդանանց կուսակցութեան առաջնորդերուն, եկեղեցական թէ աշխարհական, մտայնութիւնը բացորոշ կ'երեւայ մտ-

(*) Բաղդասէ աւտնց հեռ խորենացւոյն հոգեբանութիւնը եւ հայրենի անցեալ փառաց նախանձայնագործութիւնը «Զի քուպիս եմք ածու փոքր . . . սակայն բազում զործք արութեան զտանին զործեալ եւ ի մերում աշխարհիս եւ արժանի զրոց յիշատակի, զորոց եւ ոչ մի ոք ի նոցանէ պէս յանձին կաշաւ մահնակագրել։» Իրաւ եւ որ Վարդան ալ իր իսկապատեան մէջ Հայոց իսկական, իր հրամանին ծակ մտիւորդ պատերազմաց մէջ ցոյց տուած փայտեանց, փայտ զափնի-հերուն յիշատակութիւնը կ'ընէ, իսկ աւտն Հայոց անկախութիւնը հորսնցնելէ ետք Պարսից ծառայութեան ներքէն փառած պատերազմները կ'սկնաւորեն, եւ այդ փայտագործութիւններն ալ աննշանակ կը ցուցնէ՝ զի աշխարհային նպատակներու կը ծառայէին եւ ո՛չ նման փառահաս պատերազմին, որ հոգեւոր փրկութեան, ֆրիստնիական կրօնի սիրոյն նահապետութիւն պիտի ըլլար։

մանակին պատմիչներուն իւրաքանչիւր տողին մէջ, առկէ 1500 տարիներ յետոյ Բաբգէն եպիսկոպոսի բաղմակրկնակ ջանքերը (Զ. Դրուխ Գննական ուսումնասիրութեան) քաղաքական տնկա-
խութեան կամ գէթ ներքին տղգային ինքնօրինութեան նախան-
ձաւորութեան վերադրելու այդ շարժումը, և անոր կրօնական
գոյնը լոկ իբր տրտաքին պատրուակ նկատել տալու՝ պատմական
ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու — ներուի մեզ քսել — ապե-
րախտ և զուր աշխատանք մ'է։ Արդէն Հայք վերջին Արշակունի
Թագաւորին օրով՝ ինքնաբերաբար զոհեր էին իրենց կէս տնկա-
խութիւնը ի նպատակ պարսիկ պետութեան, և Վարդանանց օրով
ալ, Պարսից դուռը բրած գիւմնասերուն մէջ, միշտ կը կրկնէին
թէ՝ մենք քաղաքական նպատակ չենք հետապնդեր, մենք հաւու-
տարւորէն կը հպատակինք ձեզի և կը ծառայենք ձեր բանակին
մէջ, միայն թէ կրօնի ազատութիւն վայելենք։ Թէպէտ որոհ կայսեր
գրած նամակնուն մէջ ալ բացօրոշապէս կը յայտարարեն թէ
պատշաճ ևն Բիւզանդիոնի նպատակիչ, եթէ սա յօժարի իրենց
կրօնական ազատութիւնը պաշտպանել Պարսից ձեռնարկներուն
գէմ։ Արմաշական հեղինակը Վարդանանց քաղաքականութեան
նկարագիրը բնորոշելու համար, անոր յաջորդին — Վահան Մա-
միկանեանի — գործունէութեան վերլուծումը կ'ընէ, անհրաժեշտ
համարելով զայդ անոր հօրեղբօր՝ Վարդանայ ընթացքը մեկնելու
և յուսաբանելու համար։ Իր այս ձեռնարկը ճիշդ չէ։ Վահան բո-
լորովին տարբեր նկարագրի, տարբեր մտայնութեան տէր, խոհուն
գլխով իսկապէս պետական մարդ մ'էր (homme d'Etat), նոյնքան
վարպետ քաղաքագէտ մը որքան իր հօրեղբօր չափ քաջ զօրավար
մ'էր։ Նա յարմար պարագաներէն օգուտ քաղել գիտցաւ։ Պար-
սից դրան հետ համաձայնութեան գալու, նպատաւաւոր պայման-
ներով իր հայրենիքին խաղաղութիւնը վերահաստատելու և եր-
կիրը վերաշինելու համար։ Իր ժամանակակից և գործակից Կաթո-
ղիկոսն ալ (Գիւտ) հելլենական ուսմամբ զարգացեալ, տարբեր
մտայնութեան տէր էր քան Վարդանանց շրջանին Կաթողիկոս
Ռահմանափակ մաքի տէր Յովսէփ երէցը։

Արքայէլ բաշա ալ, թէեւ աւելի զգուշաւոր կերպով, ջանա-
ցած է, որքան հնար է, լոկ կրօնամոլութեան պիտակը որբել
ժամանակին եկեղեցաւեր կուսակցութեան վրայէն և այս նպա-
տակաւ կ'ըսէ (երես 13)։ «Վարդանանց և հայ ժողովրդին շար-

ժուռք նոր և սուրբ հաւատոյ դէմ յարուցեալ վտանգին երկիւղն էր, որու ներքեւ սոյ կը ծածկուէր փաղափսկան ազատութեան տենչը — ինչ որ պարզապէս կը հակասէ իր հետեւեալ յայտարարութեան (երես 15). — «(Եղիշէի) գրութեան նպատակը մարմնաւոր իշխանութեան վերականգնումը չէ, այլ ֆրիւսոնեոքեան ազատութիւնն և վրայ ելլիցն յերկիրն Հայոց, այդ ալ ո՛չ զինուոց առաւելագոյն զօրութեամբ, այլ մարտիրոսութեամբ»։ (Ընդգծումները մերն են)։

Նոյնպէս հանգուցեալ բանասէրը — մերթ Վարդանանց և անոնց փառաբանչին հանդէպ զգացած անսահման զմայլման դիմադրելով — հետեւեալ խիստ բանաւոր գիտողութիւնները կ'ընէ՝ Փարպեցւոյն սա վկայութեան աւթիւ թէ Հայք Աւարայրի պատերազմին մէջ չոչ էին եղեալ ի մտի այնուհետեւ յաղթել, այլ տենչալի մարտիրոսութեանն փութալին հասանել։ «Մենք չէինք ուղեր, կ'ըսէ, հաւատալ որ Վարդան այդպիսի յանցանք մը գործած ըլլայ՝ եթէ Եղիշէի մէջ Վարդանայ առ Հայոց բանակն ուղղած խօսքերէն ալ չհետեւէր որ նա ո՛չ թէ յաղթելու յուսով պատերազմի կ'երթար, այլ նահատակութեան փափագաւ, զոր անշուշտ սխալմունք մը պարտ է համարել մարդկային մտաց տեսակէտով։ Վկայանալու համար հարկ չկար վաթսուռն և վեց հազարաւ յԱւարայր վազել ու պատերազմ փնտռել։ Զօրաւորին առաջին և միակ պարտքը զթշնամին խորտակել էր երբ և ուր որ հանդիպէր. սովաւ միայն իւր կրօնքը և երկիրը պիտի ազատէր։ Եթէ Վարդան այդ նպատակիդ միայն դէտ եղեալ չարժած ըլլար՝ իւր քաջութեամբ և երկար փորձառութեամբ գուցէ ուրիշ տեղ և ուրիշ միջոցներով մեծագոյն վնաս կրնար հասուցանել թշնամւոյն»։ (երես 363-64 յրանօթ.)։

Այլուր (Նախադրութիւն երես 56) Աւարայրի այս ներուստմարտին ողբայրի հետեւութիւններուն անդրադառնալով՝ վշտագին կերպով գիտել տուած էր թէ ասոնք միայն Աւարայրի մէջ անկեալ կամ Վաղգէսի անապատին մէջ չարաչար տանջանօք սպանեալ նահատակաց թուէն պէտք չէ չափել։ «Ասոնք անշուշտ վեհ և առաքինի անձինք էին, որոնք իրենց ազգին դեռ կրնային օգտակար լինել, բայց Արտագուռ ճակատմարտին մէջ գրեւ թէ խոնարհեցաւ փառաւոր փաղափսկութիւնն միւսայլ, որոյ մատենագրական մահարձանքն մեր ամենէն շօշափելի և տներկրայելի պարծանքն են»։ (Երած սրտին չո՛ր միթիթարանք)։

Մնաց որ մարդ եթէ միայն եղիշեայ եւ Յեղանակին հոգելից յառաջարանը կարդայ «Մե՛ծ է սէրն Աստուծոյ քան զամենայն մեծութիւն երկրաւոր» ըսու չի տատամսիր համոզուելու թէ ո՞րն էր այն միակ լծակը բորոյտկան, որ հարիւր հազարներով Հայեր շարժեց Եկեղեցականաց և Վարդանանց դրօշին հետեւելու ընդդէմ Պարսից և անոնց կուսակից իր ազգակցաց դէմ ալ մահու չափ ոգորելու։ Հայաստանի անկախութեան վերաստացման փափա՞քը, կամ ըստ Քննական ուսումնասիրութեան հեղինակին ենթադրութեանց՝ տնտեսական, քաղաքական և այլ աշխարհային նկատմո՞ւնք, եթէ ոչ միա՛յն կրօնի սերը, հոգևոր անկախութիւնը և «զվերիմն խորհեցաւուք»։ Ազգային փառաբան իրաւունքները արդէն մերոնք իբեց ձեռօքը յանձնած էին Պարսից տանեակ տարիներ առաջ և այժմ ալ պատրաստ էին զանոնք զսփռելու ընդ միշտ Պարսից կամ Յունաց՝ ի գին հոգևոր փրկութեան, կրօնի սղաճութեան — «այլ միայն միաբան կալ ընդ Աստուծոյ, զի ի նմանէ միայն մի՛ գերի ելցեն, և ամենայն երեւելի մեծութեանս զնա բաւական համարեցան»։ Այդ ընդարձակ ներածութեան ամբողջը կարդալէ վերջը ալ տեղի կը ընէ հարցնելու։ «Կրօնական ո՞ր մոլեռանդութիւնն է այս ամենէն լաւ գործիչները դրդողը» կամ պնդելու թէ «Զկա՛յ այս շարժումներուն մէջ ինչ որ կրօնականով հասկցնել կ'ուզեն՝ (արդի ազատամիտ քննադատք)»։ (*)

(*) Գեր. Արմաշականին վերոյիշեալ հարցման և յետագայ միատումին ի պատասխան յիշներ հոս ալ մի քանի իսկական նմոյշներ՝ մասնակին վաւերական պատմիչներէ՝ Վարդանանց կամ ուխտապանից մտայնութեան մասին, Սողոմ ընթերցողաց զնահատել թէ կրօնական մոլեռանդութեան, որ մինչև յիմարութեան կ'երթայ, արդիւնք էին ստոյր և թէ Հայաստանի անկախութեան, ազատագրութեան, տնտեսական բարգաւաճման և այլ այսպիսի արդիական գաղափարաց պայքար։

Ղեւոնդ Նրէցի ատենախօսութենէն՝ պատերազմին մասնակցող Եկեղեցականաց մտայնութիւնը բնորոշող՝ պատերազմին նախօրեակին — Ասկլ առջի պատերազմներուն (քաղաքական) մէջ կղերական դասը անձամբ չէր մասնակցեր պատերազմին, այլ հեռուէն կ'աղօթէր, իսկ այսօր սպառազին կ'ուզեն աշխարհականաց հետ միասին յարձակիլ ճշմարտութեան (կրօնի և ոչ հայրենեաց) թշնամիներուն դէմ։ Մեռնելէ ալ չեն վախնար. ֆանգի

Է.

ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՄԵՐ Է. ԳԱՐՈՒ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՅ ԴԱՒԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Եղիշէի մէջ յիշատակուած դաւանական թղթակցութեանց ուսումնասիրութեան առթիւ՝ հետաքրքրական մասնաւոր պարագայ մը աչքիս զարկաւ, որ դարերէ ի վեր կ'երեւայ թէ բանասիրաց, կամ գէթ կրօնական հարցերով զբաղողներու, ուշագրութենէն վրիպած է գլխովին: Միհրներսեհի նամակին մէջ Պարօից կողմանէ քրիստոնէական կրօնի հաւատալեաց դէմ մէջ բերուած առարկութեանց և քննադատութեանց կարգին՝ Երրորդութեան վարդապետութեան մասին բնաւ ակնարկութիւն չէ եղած, այլ կ'ենթադրուի թէ Հայք զուտ միաստուածեան են, հայր և որդի չկան, այլ մի աստուածութիւն, ստեղծիչ աշխարհի, Աստուած-Քրիստոս, որ մարմնացեր, շարժարուեր է և այլն. և այդ աստուա-

շուագոյն զմնումնէն կամին քան զմնուցանէն: — Միհրներսեհի Թուղթին հայ եկեղեցականութեան տուած պատասխանին մէջ քրիստոնէական դաւանանքը տալի յետոյ — ոչ ուղղափառ՝ ինչպէս պիտի տեսնանք — էր յարեն. «Եթէ տպին հաւատով Թողուս զմեզ, ո՛չ յերկրի այլ տէր փոխանակեմք ընդ քեզ և ո՛չ յերկինս այլ Աստուած (երես 242): Կոյ այս տեղ քաղաքական ազատութեան որ և է ակնարկ՝ Թէ հակառակը, Այլ օրինակ. «Այլ նշմարիտ ծառայիցն Աստուծոյ ո՛չ է օրէն դիմագարծ լինել երկրաւոր իշխանաց (Ղեւոնդ կրէց առ Դենշապուհ, երես 427):» Տանք նաեւ մէկ երկու պատկերներ որոնք ժամանակին աշխարհական իշխանաւորաց և եկեղեցական պատմչաց մտայնութեան բարացուցականն են:

«Բայց քանզի պատուիրանապահք էին Ս. Կտակարանացն Աստուծոյ (Յազկերտի կողմանէ, Քուշանաց դէմ պատերազմելու կոչուած հայ զօրքերը) հանապազ յիշէին զպատուիրեալն ի Պաւղոսէ. «Մառա՛յր, հնազանդ լերո՛ւր տէրանց ձերոց մարմնաւորաց, մի՛ սուսակառպասք և առ աչս աչառելով, այլ սրտի մտք ծառայել իբրեւ Աստուծոյ, և մի՛ իբրեւ ժարդկան, զի ի Տեառնէ է հատուցումն վաստակոց ձերոց» (երես 193):

Կցենք քանի մը նմոյշներ ալ ժամանակին հայ նախարարաց և իշխանաւորաց մտայնութենէն և որ միանգամայն պատմողին ալ (Փարպեցիին, նոյնպէս Եղիշէի նման եկեղեցական-մտաւորական Է. Զ. դարու)

Ժաշարչարութեան գաղափարին դէմ է որ կ'առարկեն տրամա-
բանական փաստերով (երես 241)։— Իսկ ինչ որ աւելի զարմանալի
է, այդ նամակին պատասխան յօրինող հարք, համօրէն Ուխտ
Եկեղեցւոյ՝ ժամանակին կաթողիկոսէն բռնէ մինչեւ յետին վա-
նականը — իրենց կողմէ ո'չ միայն այդ սխալ ենթադրութիւնը
չեն ուղղեր, այլ իրենք ալ միեւնոյն դուռնութիւնը կուտան՝
Նիկիոյական Հանգանակին այդ էական պայմանը, որ Աւետարանական
է, անդիտանալ ձեւացնելով և երբեակ անձնաւորութեանց առաջ-
նոյն վրայ բարդելով միանգամայն երկրորդին ընծայեալ դերը։
Ինչի՞ վերագրել այդ տարօրինակ երեւոյթը, որ բոլորովին վեր ի
վայր կը շրջէ քրիստոնէութեան կրօնի հիմնական թէզը և անուղ-
ղակի ժխտումն է Նոր Կտակարանի պարունակութեանց։ Ո'չ Վար-
դանանց պատմութեան հեղինակին՝ Նդիշէի, ո'չ անոր մատեանը
ընդօրինակողաց անմտադրութեան կրնայ ընծայուիլ այդ աչքա-
ռու պարագան, մանաւանդ որ ո'չ եթէ միանգամ, այլ ամէն

մտայնութիւնը կը յատկանշէ, մտայնութիւն շատ աւելի նախապաշարեալ
քան զստացիներ։

Հմայեակ Մամիկոնեանի նահաջակութիւնը։— Նդիշէ զայն պարզօրէն
կը նկարագրէ։ Աւարայրի պատերազմէն վերջ՝ Պարսից դէմ մանաւոր
պատերազմի մը մէջ՝ միայն «Երանելին Հմայեակ . . . անխնայ բաշու-
թեամբ մարտուցեալ կատարեցաւ նահատակութեամբ ի վերայ Սրբոյ
Ուխտին միարանութեան (երես 377)»։ Իսկ Փարսեցին կը պատմէ, թէ
Վարդանանց նահատակութենէն վերջը՝ եղբայրը Հմայեակ հոգի կուտայ
եղեր որ ինքն ալ օր առաջ եղբորը նման մարտիրոսութեան պսակին
արժանի ըլլայ։ ուստի (Սրջնիաղի պատերազմին մէջ) «անդ զկատարելու-
թեան պսակն ընդունելու զոր երանելի Սեպուհն Հմայեակ փափաքանօր և
բազում ցանկութեամբ խնդրէր՝ ժամանել զկնի սուրբ եղբորն իւրոյ,
(ասոր կ'ըսեն, չէ՞, Հայր Բարդէն, մոլեռանդական յիմարութիւն) և վաղ-
վաղակի լսելի լինէր, զի հայեցեալ Աստուծոյ ի փափաք առնն՝ կատարէր
գնացուածսն և պսակէր զսուրբն» (ԼԼ. Էջ 131 Թիֆլիզի տպ.)։

Վասակ Մամիկոնեանի նահաջ։— Այս անձնաւորութիւնն ալ, եղբայր
Մեծին Վահանայ, բոլորովին աննման իր եղբորը, Հմայեակի մարտիրո-
սական մոլուցքին բռնուած՝ նախ քան աչքով՝ զերի ինկած եղբայրը
տեսնել և ասոյա մարտիրոսանալ կը փափարի եղեր — «և ամենահոգին
Աստուած եղեւ փութով կատարիչ խնդրոյ եղբորն իւրոյ, ոչինչ չերկար-

անդամ տլ՝ որ մեր հեղինակաւոր եկեղեցականք Զրադաշտականաց առջեւ դաւանութիւն կուտան, ինչպէս Յովսէփ Կաթողիկոս՝ դահճապետին ուղղեալ իր բանախօսութեան (երես 405) և Սահակ եպիսկոպոս Դենչապուհի առջեւ արտասանած ընդարձակ խոստովանութեան մէջ: Հոն նոյնացոյցած են մերայինք զՀայր Աստուած և զՈրդին Աստուած, և կամ թէ — ինչպէս ըսինք ի վեր անդր — Նրորդութեան Բ. անդամին ընծայուած դերը Լեւտարանին մէջ (մարդեղութիւն և փրկագործութիւն մարդոյ ազամային մեղքէն, խաչելութիւն, թաղում և այլն) ընծայած են միանգամայն առաջնոյն, ենթարկելով այսպէս ինքզինքնին սպառնական պատգամին որ կ'ըսէ. «Որ ուրասցի զիս առաջի մարդկան, ուրացայց և ես զնա առաջի Հօր իմոյ որ յերկինս է»: Միւս կողմանէ՝ գիտելի է որ միմիայն տյլագենից առջեւ տեղի կ'ունենայ այս վերապահումը կամ շեղումը քրիստոնէական դաւանանքէն, իսկ անկէ դուրս Նդիշէի մէջ մէկէ աւելի անգամ տկնարկութիւն

եալ յապագեաց զկամսս սոն, այլ փաղկաղակի և ձեպով ընկալեալ զխընդիրն, և ածեալ զեղբայրն զՎարդ . . . և զսուրբ վկայն իւր զՎասակ փոխեալ առ ինքն՝ պատկեալ բնակեցոյց յարբայութեան խորանն ընդ հրեշտակսն յերկինս: (Հգ. եր. 456): Յիշենք Փարպեցի վարդապետին մտայնութեան, ի մէջ այլոց, երկու նմոյշ եւս. մին է վանանեանց 30 հոգիով 2-3000 պարսիկ զօրաց յաղթելուն պատմութիւնը, զոր աստուածային հրաշքի արդիւնք կը համարի, և միւսը Ներսէն Կամսարականի Հրահատ եղբորը զերութենէ ազատութեան պարագայն: — Հրահատ, զոր եղբայրը շատ կը սիրէր, Պարսից ձեռքը զերի ինկած էր և Պարսկաստան կը տարուէր: Ներսէն բանի մը գործակիցներով զաղտուկ կը հետեւէր եղբորը, որպէս զի նամբան Սերբու միջոց մը զանայ զայն ազատելու: Դիշեր մը Բագրեւանդի նամբուն վրայ՝ Լուսաւորչայ մէկ արբավայրին մօտէն անցած պահուն՝ մեծ հաւատքով կ'աղաղակէ, թէ ո՛վ Ար. Լուսաւորիչ, դուն մեծ հեղինակութիւն կը փայլելս Քրիստոսի քով, կ'ազաչեմ բարեխօսէ անոր և եղբայրս ազատէ: Փարպեցին կը հաւատով, թէ արդարեւ Սուրբն Դրիգոր փութաց անմիջապէս Քրիստոսի մօտ, որ նոյնհետայն ընդունեց անոր խնդիրը և նոյն զիշերը Հրահատ հրաշքով ազատելով եղբորը քով վերադարձաւ: Ազատութեան ղէպքը կրնայ ստոյգ ըլլալ, բայց ո՛չ այն պայմաններուն մէջ զոր Փարպեցիին միամտութիւնը կ'ընծայէ մեզ՝ իրր գիտակ երկնից մէջ անցած դարձածներուն:

Կ'ըլլայ Սուրբ Ներսիսի թեան և Կր պատահինք զարուս, ծագումն
որդունի Աստուծոյ և նման բացատրութեանց (երես 311, 322, 351
և այլն): Իստ իս՝ հետեւեալ ենթադրութեամբ կրնայ մեկնուիլ
այդ տարօրինակութիւնը: Միհրնեբսեհ մտածելով որ՝ եթէ ծան-
րանար քրիստոնէից վերագրեալ եռասունամիայն վրայ, կամ
տնոնց դաւանած աստուածաճնութիւնը (thégonie) մատը փաթթէր՝
զրադաշտական կրօնին — թէև մի քիչ տարբեր ձեւով — ընդու-
նած աստուածաճնութեան սկզբունքն ալ նշանակած պիտի
ըլլար, զանց առած է զայն յիշելէ: Իսկ հայ եկեղեցականք, որ
Զրուանայ երկու որդւոց, Արհմի և Որդւոյ գոյութիւնը հառ-
արարչաց ծնունդ տուած ըլլալու վարդապետութիւնը ձաղկել
կ'ուզէին, խորհելով թերեւս որ Հօր և Որդւոյ գոյութիւնը հառ-
տատելով՝ Պարսից ալ իրենց կարգին առիթ պիտի տային նմա-
նապէս Սասունածորդւոյն ալ ի Հայրական ծոցոյ ծնունդը քննա-
դատելու, խոհեմութիւն համարած ըլլան տնոնց քով աստուա-
ծային երկու անձնաւորութեանց խնդիր չհանելու: Բայց ինչպէս
չեն մտածեր մեր և, դարու Հայրապետք — որոց խորին հմտու-
թիւնը ոչ միայն եկեղեցական, այլ և աշխարհիկ գիտութեանց
մասին չէ կշտացեր փառարանելէ հանգուցեալ փաշան — այդու
երկաստուածութենէ, շատ աւելի անպաշտպանելի վարկածի մը
մէջ կ'իյնան՝ զաշխարհ վարող արարչական աթոռք ի պարապու-
թեան ենթադրելով՝ 30-35 տարիի չափ ժամանակ — կամ
միեւնոյն անձնաւորութեան՝ նախամարդոյն կողմանէ իր պատուե-
րին անաստելով գործուած յանցանքին փոխանակ ներելու, եթէ
այնպէս կը կամէր, ինքզինքը զոհելու՝ մարմին տոնելով շարչու-
քանաց մատնելու յանձնառու եղած ցուցնելով՝ ինչ որ չիտն չիին
վաքն չիին յաշտ առնիտէն հուազ անհեթեթ վարկած չէր ըլլար:
Ներկորդ ենթադրութիւն մ'ալ կարելի է մէջ բերել՝ ընդունելով
արմաշական քննադատին տեսակէտը թէ այդ երկու գրութիւնք,
ինչպէս նաև ծանօթ եկեղեցականաց և աշխարհականաց (Վարդան)
բերանը դրուած բանախօսութիւններ, անհարադատ են, վիպա-
ասիրէն յերիւրուած և զարդարուած յնդիշեայ՝ համառօտիւ
ամբարուած գրուող կամ ի լրոյ տեղեկութեանց վրայ: Այն
ատեն այս վերջինս ինքը կ'ըլլայ Ներսիսի թեան վարդապետու-
թեան մասին թէ՛ Միհրնեբսեհի և թէ՛ անոր պատասխանող հայ-
րապետաց լռութեան պարտադրիչը՝ նոյն այն մտադրութենէն

տարուած, զոր վերեւ յիշեցինք: Փափաքելի էր որ անելի քան զմեզ ձեռնհաս բանասէրք և աստուածաբանք ալ արտայայտուէին տաւայդ:

Յիշեմ այս առթիւ կէտ մ'ալ որ տշքիս զարկաւ Եղիշէի Գ. Յեղանակին մէջ՝ Յազկերտի Հայաստան զրկած մոգերուն առաջնորդ մոգայետին Վասակայ ուղղած երկար բանախօսութեան վրայ՝ զոր իբր իսկական մէջ կը բերէ պատմիչը (երես 273-281): Քրիստոնէութեան և քրիստոնէից ա'յնպէս ջերմ ջատագովական մ'է այդ, որ դժուար է հաւատալ թէ հակառակորդ կրօնապետի մը լեզուն և համոզումը եղած ըլլայ, որ Նիւշապուհի մոգայետին պէս հաւատափոխ եղած չէ, այլ իր պաշտօնին և դիրքին մէջ հաստատուն կը մնայ: Ես ալ տաւայդ, արմաշական քննադատին պէս, կը փորձուիմ ենթադրել թէ իսկական չէ այդ բանախօսութիւնը և պատմական տեսութիւնը, և թէ Եղիշէ ինքն է որ գրած է զայն իր նկարագրած անձնաւորութեան բերանը, ի'ր համոզումներն են զոր վերագրած է անոր՝ շողշողուն գոյներով յիշատակելով քրիստոնէութեան և քրիստոնէից այդ երբեմնի նախանձելի վիճակը և յաջողութիւնը Պարսկաստանի մէջ:

Բ.

ՎԱՍԱԿԱՅ ՄԱՀՈՒԱՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

Դանք Վասակայ մահուան պարագաներուն: Այս մասին Եղիշէի ըրած մորմաքեցուցիչ, սրտաճմլիկ նկարագրութիւնը ա'յնչափ ակնյայտի նմանազութիւն ունի Աստուածաշունչի Մակարայեցւոց գրքին մէջ նկարագրուած Անտիոքոսի մահուան հետ, որ հոգելոյս բաշան ստիպուած է զգացեր ինքզինք զայդ յիշատակելու (երես 393. Ժառութ.): Բայց կը պնդէ թէ Եղիշէ ընդօրինակող մը չէ, ա'չ իսկ հետեւող մը Մակարայեցւոց գրքին, այլ ըստ որում սակեգարեան միւս մատենագրաց նման գրեթէ գոց գիտէ Աստուածաշունչը, յարմար պարագայից մէջ կ'իւրացնէ երբայեցի հեղինակաց մտածելակերպը և այլն: Բայց խնդիրը այդ չէ, այլ աս թէ իրօք Վասակ՝ իբր աստուածառաք պատիժ ունեցա՞ւ Անտիոքոսի մասին Աստուածաշունչի մէջ նկարագրուած շարատանջ

մահը՝ Այս կետին վրայ քննադատ բաշտն չուզեր որ տարակոյս ունենանք կամ կասկածինք թէ՛ Եղիշէի Վաստկայ նկատմամբ ունեցած կիրքը նորա համար քստմենլի վախճան մը երեւակայնլ տուած ըլլայ իրեն, և այս տեսակ մահուան մը կարելիութեան մասին համոզելու համար ընթերցողը, կը յիշատակէ Վարդանայ դստեր Սրբուհւոյն Շուշանայ մահուան նմանօրինակ աղեխարշ պարագաները՝ ժամանակակից անկողմնակալ գրչէ վկայուած։ Առ այս՝ գիտել կուտանք — Ա. Թէ Շուշանկայ պատմիչը երբեք մտքէն անցուցած չէ բաղմաշարչար վկայուհւոյն այդ վախճանը իբր աստուածաւաճ պատիւ համարել, ինչ որ կ'ընէ Եղիշէ Որեւեաց իշխանին նկատմամբ յատկապէս Մակարայեցւոց գրքէն ներչընչուելով։ — Բ. Եթէ պարսկական խորվիրապներուն խոնաւութիւնը և այլ հակառողջական պայմանները յառաջ կը բերէին այդ գարշելի ախարք բանտարկելոց վրայ, ինչո՞ւ ո՛չ Գրիգոր Լուսաւորչի և ո՛չ Ղեւոնդեանց պատահեցաւ այդ փորձանքը, այլ նոյն իսկ Լուսապսակ կազմեց այս վերջնոց գլխոյն, ինչ որ իբր հրաշալիք նկատուելով Նիւշապուհի մագպետին քրիստոնէութեան դարձի գալուն պատճառ եղաւ։ (*)

Փարպեցին ալ — Թէև նուազ եղերական գոյներով — ցաւազին և յուսահատական վախճան մը կ'ընծայէ Որեւեաց իշխանին,

(*) Երկար մանրամասնութեամբ հրաշալիստում մը կը յօդակնելիչիւ այդ դարձին սուրիս, որուն յիշատակութիւնը քնաւ չկայ Փարպեցիին մէջ, ինչ որ Օրմանեան Որբագանի սլ պատճառ տուած է տարակոյսի ներքեւ ձգելու ասոր վաւերականութիւնը։ Ինչպիսի գերեզմաննոցներու մէջ գիշեր անել, նոյնպիսի մութ եւ խոնաւ նկուղներու մէջ շրջմոյշիկ հուրի (feu follet) քնեղելոյքը յամախաղիկ է։ Իմ տղաշուքեան կը յմակիինք Իսկիւտարի գերեզմանատան դիմաց, ուր յանախ կը յսի պառսաւանց քերեկն քե հրեւմն յոյս կ'իջնեք գիշերներ պատիարհաց կամ նոր քաղուած եկեղեցակամաց գերեզմանին վրայ։ Փոսիտականութեան այդ երեւոյթով կրնայ մեկնուիլ Նիւշապուհի զեղանին տեսիլը։ Մեր մէջ՝ գեր ի Պոլիս՝ գերեզմանատանց այդ հրաշմներուն հաւատացող գրեթէ չկայ այժմ։ Բայց մեր հատուաններուն մէջ իրենց գերեզմաննոցներուն մասին հաւատացողներ կը գտնուին դեռ։ Աս մեզ միայն մնացած է ասոր հետքը չոյս իջնոյ պապայիդ գերեզմանի նման ոտակական ասացուածոց մէջ։

նմանապէս իր ուրացութեան և ազգադաւ ընթացքին աշտանի
երկնաւառք պատիժ նկատելով զայդ: Մենք չենք պնդեր թէ մեր
ազգային պատմչաց վասակայ մասին կուտակած աննպաստ վկա-
յութիւնները սուտ են, անոր ընթացքին նկատմամբ տուած մեկ-
նութիւննին զրպարտութիւն է. այլ դիտել կուտանք թէ ժամա-
նակին այդ պատմաբանք և անոնց յաջորդք, Նզիշէէն բռնէ մին-
չեւ: Օրմանեան և Բարզէն առ հասարակ եկեղեցական դասուն կը
պատկանին, ու խտապահից կուտակցութեան և յունասէրներու
բերանն են. կուտակցականի տկնացով դիտած և գրի առած են
իրենց գնահատումները, մինչդեռ ընդդիմագիր կուտակցութեան
կողմանէ ու եւ զրիչ մը չէ գտնուած կամ առ մեզ չէ հասած
ժամանակին իրադարձութիւնները տարբեր տեսակէտով պատմող-
որով՝ անոնց հակասակ փաստարկութիւններն այլ լսելու և խնդիրը
երկու կողմանէ անկողմնակալութեամբ դատելու միջոց չունինք:
Բայց երկու երեք կէտեր կը նկատենք՝ որ պէտք է կշռեն նոյն իսկ
ցայժմ տիրող հակափաստական միակողմանի դատողութեան մէջ:
Առաջին. Հայ ժողովուրդէն մեծ զանդուածի մը (եթէ ոչ կէսը,
զոնէ մէկ երրորդը) վարդանանց չափ մեծամեծ նախարարներով և
իշխաններով վաստակեան կամ պարսկական կուտակցութեան յարիւր,
ինչ որ վասակի անձին, մանաւանդ նկարագրուածին նման սեւա-
հոգի մտանիչի մը, կուտակցականութիւն չէր կրնար ենթադրուիլ,
այլ քաղաքական զաղափարի մը կամ համոզման, որուն դրօշակիրն
էր նաեւ ի. Մանաւանդ այդ զաղափարին — վարդանանց կամ կղե-
րական կուտակցութեան հետեւած ուղղութեան — երեսէն Հայոց
աշխարհին հասած անթիւ շարիքներուն (աւերմունք, տարագրու-
թիւնք, տնտեսական կործանում և այլն) փոխարէն՝ վահանեանց
օրով հակասակ ուղղութեան յարումով՝ խոհեմ քաղաքականու-
թեամբ դարմանումը, Պարսից իրան հետ համերաշխութեան և հա-
կացողութեան գալը, որ հաստատեց թէ կարելի է եղեր այդ ուղ-
ղութեամբ այլ Հայաստանի ներքին ինքնօրէնութիւնը և կրօնքի
ազատութիւնը պահպանել: Մեր օրով այլ չտեսանք թէ իաշնակ-
ցականք ինչ աստիճան սեւացրեցին Օրմանեան Սրբազանը՝ անոր
տաանամետայ պատրիարքութեան պահպանողական քաղաքակա-
նութեանը համար իրր ազգադաւ, մտանիչ իր անձնական շահուն
և փառասիրութեան համար աշխատող և այլն ամբաստանելով
զայն: Հետեւորդ ցուալի դէպքերը ապացուցին սակայն անոր

հետեւած քաղաքականութեան առաւելութիւնը . . . : Իր՝ յետմահուան հրատարակած (posthume) պաշտպանողական վաւերագիրք ալ հաստատեցին թէ լիովին կատարած էր նա իր պարտքը իբր պատրիարք: (*)

Վասակայ դատապարտութեան առթիւ (ի ծանօթ. երես 392) Դննադատ բաշան դիտել կուտայ թէ Պարսից մէջ մահուան դատապարտութիւնը գլխատմամբ կամ ուրիշ եղանակաւ կենաց անմիջական խորտակումն չէր նշանակեր, այլ երկարատեւ շարաշար բանտարկութեամբ և դժնեայ պարագաներու ազդեցութեամբ բնական մահ և այլն: Բայց նոյն իսկ Նղիշէի մէջ ո՛րքան անմիջական մահեր, գլխատութիւններ կան գատապարտելոց, զորս չէ յիշած հանգուցեալը զայդ գրած պահուն: Որչափ բռնի մահուան տեսակներ որ կային հին ազգաց մէջ, մասնաւորապէս արեւելեայց յատուկ (բացի արեւմտեայց յատուկներէն՝ երակի բացում, մոլեխինգով թունաւորում, տարպեան ժայռերէն վար գլորում և այլն) կը կիրարկուէին նաև Պարսից և Արաբացւոց մէջ ալ ըստ պարագայից, (ինչպէս գլխատում, քարկոծում, ի խաչ, ի ցից հանել, սրախողխող ջնեյ, մորթեղերծութիւն, կախաղան և այլն): Միայն կրնայ ըսուիլ թէ այս տեսակ երկարատեւ մահացումն ալ կար՝ անսուղ կենօք խոր վիրաւաներու մէջ՝ ինչպէս գատապարտեց Տրդատ զԳրիգոր Լուսաւորիչ, և Վասակին մահապատիժն ալ այս տեսակէն էր: — Դ. Արդէն Վահանայ և Գիւտի իշխանութեան անցնելէն առաջ ալ՝ Յովսէփ Կաթողիկոսի նահատակութենէն վերջը՝ Ալբիանոսեան ցեղէն Մանազկերտցի եկեղեցականաց նորէն կաթողիկոսութեան օթոռ անցնիլը — որք պահպանողական կուսակցութեան կը պատկանէին — Սահակ Մեարոպեանց, բնդ որս Նղիշէի և Փար-

(*) Յիշենք դարձեալ թի նոյն իսկ եկեղեցական դասին Վասակայ նպաստաւոր վկայութիւն ուղղներ աշխան: Այսպէս Կորիւն կը գրէ նոյն մասին. «Պարզեւեայ յիւսուծոյ հասանիւր ի գրուիս իշխանութեանն Սիւնեաց Բագն Սիւսականն Վասակ, այր խորհրդականն եւ հանճարեղ եւ յստացիմաց, շնորհասոր իմաստութեամբն Աստուծոյ (Յով. Վննեհ. 1888, էջ 15): Արդեօ՛ք ի սկզբան քառի եւ վերջը շարացաւ: Բայց ոչ, զի իւր հակառակորդի կը պնդեն թի ի սկզբանեւ ալ շար եւ մահուակն Վասակ եւ խորհաւանութեամբ Սիւնեաց գահուն օրացներ եւ, ինչ որ քոյրոսփիւն կ'անգիծանայ Կորիւն:

պեցւոյն, աչքէ իյնալը և հալածութիւնը, կը ցուցնեն թէ ազգը
ձախող գտած էր վարդանանց քաղաքականութիւնը և կը ցաւէր
անոր հետեւանացը վրայ, ինչպէս դիտել կուտայ նաև Օրմանեան
Սրբազան՝ Ազգապատուովին մէջ:

Թ.

ՀՈՆԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՐԴՄԱՆ ՁԵԻՐ

ԵՒ ԱՅՍ ՄԱՍԻՆ ՓՈՐՅՈՒՔԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ԿԱՐԾԻՔԸ

«(Հոնք) ոչինչ յապաղեցին երդմամբ յուխտ մտանել (Հայոց
հետ) ըստ կարգի իւրեանց օրինաց. յանձն առին և զերգումն
քրիստոնէից՝ պահել ընդ նոսա հաստատութեամբ զմիաբանու-
թիւն» (Եղիշէ երես 306-07): Միքայէլ բաշա ի ծանօթութեան
Եղիշէի այս ըսուածքը մեկնելով՝ կը կարծէ թէ Հոնաց երդման
ձեւը բաւական վստահութիւն չազդեց քրիստոնեայ Հայոց, ուստի
Հոնք զնոսա աւելի ապահովելու համար Քրիստոնէից պիս Աւետի-
սանի վրայ ալ կոչուընցան: Մեծ հմտութեան և խորունկ մտքի
տէր հանգուցեալ Բաշան, ո՛ր իւր համբարած անհուն մտաւորա-
կան պաշարը ի սպաս դրեր է լուսաբանութեան Եղիշէի, և որ
ծանօթ է իր իրաւաբանական հմտութեամբ ալ, սխալեր է այս-
տեղ վարկած մը մէջ բերելով՝ որ բնու աբամաբանական չէ և
երբեք տեսնուած չէ որ և է ազգի իրաւաբանական տարեգրու-
թեանց մէջ: Երգում մը կ'երաշխաւորուի երգւողին էական հա-
ւատարեաց անուամբ, միանգամայն անոր նուիրական ճանչցած
մատենին վրայ ձեռք դնելով կամ զայն կնքելով՝ ինչպէս Հայք
կ'ընէին. իսկ անոր համար անվաւեր համաւրում եղութեան մը
կամ մատենի մը վրայ երգուըննայը անհեթեթ բան կ'ըլլար,
որ և է արժէք չէր կրնար ունենալ ո՛չ երգուողին և ո՛չ տլ եր-
գումը ընդունողին աչքին: Ըստ իս, Եղիշէի «յանձն առին զեր-
գումն քրիստոնէից»ը Մեծէլլէի իմաստ վի գաւառի պայմանին կը
համապատասխանէ, որով ընդհ. իրաւագիտական սկզբունց հա-
մաձայն, երբ դաշինք մը կուողը՝ գայն (իրեն օրէնքին համեմատ
երդմամբ կամ այլ եղանակաւ) երաշխաւորէ, գիմացինն ալ իր
յանձնառութիւնը կամ համամտութիւնը պէտք է յայտնէ նա
ալ իր օրէնքին համեմատ փոխադարձաբար երաշխաւորելով զայն.
ասով դաշինքը կատարելապէս վաւերացած կ'ըլլայ երկուստեք:

Ըստ այսմ Հոնք ալ Քրիստոնէից Աւետարանի վրայ բրած երգումը վաւերական ճանչցան և ընդունեցին ըսել կ'ուզէ ըստ իրենց սովորութեան, և ոչ թէ Հոնք իրենց չճանչցած Աւետարանին վրայ ալ երգում ըրին:

Վերջացնենք մեր գրադատականին այս մասը՝ հետեւեալ մէկ երկու կէտերն ալ յիշելով: (Երես 269 ծանօթ. 3.) «Մինչեւ ցայժմ զոհական արարողութիւնք նուագարանօք կը կատարուին ի Բարսիս: Հին ժամանակաց մէջ Միհր աստուծոյ տօնին օրը թագաւորը ինքնին կը կաքաւէր:» Մոռցեր է յիշել զ'Իսաւրիթ արքայն, որ տապանակին առջեւէն տաւիղ ի ձեռին կաքաւելով և նուագելով կը քալէր: Նմանապէս հին հեթանոսական տօներու արարողութեանց պահուն, ինչպէս 'Իանիէլի գրքին մէջ ալ կը յիշուի, նուագարանք կը գործածուէին վեհութիւն տալու համար պաշտամանց, նամանաւանդ մարդագոհներուն ատեն զոհերուն ողբն ու ճիշը խափանելու համար: (Երես 271 ի ծանօթ.) Ինչան վշտի օձիք պատառելը, զոր քննագատ փաշան մեր նախնեաց յատուկ սովորութիւն մը կը կարծէ, աստուածաշնչական է, ինչպէս որ ինքը բաշան ալ կը յիշէ այլուր (էջ 307 ի ծան.), նոյնպէս քուրձ զգենաւ, գլուխը մոխիր ցանելը և այլն: Հաւանական է որ մեր նախնեաց մէջ ալ ի զօրու բլլար այդ սովորութիւնը:

Նոյնպէս Աստուածաշնչական է Եղիշէի՝ Վասակայ համար լարին ամսն ևդաւ քսելը (Երես 323, ծանօթ. 2) ինչպէս հակառակն ալ կայ Պօղոսի համար անօր ընտուրիսն որակումը:

Նոյն երեսին 1 ծանօթութեան մէջ իբր Եղիշէէն իմացած նոր մանրամասնութիւն մը կը յիշուի և. դարուն մեր մէջ իբր վաւերական (կնիք) մատանիի գործածութիւնը (կնքամոմով), մինչդեռ ընդհանուր սովորութիւն էր այդ չին ազգաց մէջ, և Քրիստոսի գերեզմանն ալ մասանկաւ կնիցաւ, բան մը որ անծանօթ չէր կրնար բլլալ Միքայէլ փաշայի նման Ներհուն անձնաւորութեան մը համար, բայց սւշուգրութենէն վրիպեր է: Նոյն իսկ կը կարծուի թէ ի սկզբան մատանին, վրան փորագրուած ունենալով զայն գործածողին անունը կամ յատուկ մէկ նշանը, հնարուած բլլայ այդ նպատակաւ, որպէս զի միշտ տիրոջը մասը մնալով իբր անձնական կնիք, ուրիշներու ձեռք չանցնի և զեզմանց տեղի չտայ. իսկ իբր զարդ գործածութիւնը յետսամուտ է:

Ժ.

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿԵՏԷՆ

Ասկէց շուրջ կէս դար առաջ, երբ Իւսկիւտար Ս. Խաչ վարժարանի ուսանողքս կը վերլուծէինք և աշխարհաբարի կը թարգմանէինք Նդիշէն, դժուարիմաց խրթնաբանութիւններ, պարսկաբանութիւններ, քերականական տկնյայտնի սխալներ և յայտնապէս թերի մնացած ասութիւններ տեղ տեղ կը շուարեցնէին կամ կը գայթակղեցնէին ոչ միայն զմեզ, այլ և մեր դասատուները, Մալէգեան պատուելիի և Ստեփան փափագեանի նման հայկաբաններ։ Ո՞ր խորթութիւններ կային յաճախ, և ձանձրացուցիչ միօրինակութիւններ որք նոյն դրքին մէջ այլուր փայլող զոհար շարագրութեանց հետ խոտոր կը համեմատէին։ Այն ատենէն իմ պատանեկան դատողութեամբս կ'զգայի որ պէտք կար՝ ո՛չ միայն կարող բանասիրաց գիտական և լեզուաբանական հետազօտութեամբ լուսաբանութեան նդիշեայ ինչ ինչ կէտերուն և լրացման թերի բաւերուն, այլ և անոր քերականական և գրական կազմը առ հասարակ խղճամիտ յրթուշէ մը անցընել հարկ էր՝ յետսամուտ տղտերէն մաքրելու, տգէտ գրչագրաց ազաւտողութիւնները ուղղելու կամ կոկելու և քերականական տկնյայտնի սխալները քաջարար սրբագրելու համար։

Դժբաղդարար 50-60 տարի վերջը երբ Փորթուքալ բաշայի աշխատասիրութիւնը ուսումնասիրելու ձեռնարկեցի, զարմանօք տեսայ որ այդ երկար ժամանակամիջոցին մէջ — աշխարհի այլ և այլ կողմը հրատարակուած նդիշէի նորանոր տպագրութեանց և թարգմանութեանց հակառակ — շատ աննշան են եղած սրբագրութիւնք, և լուսաբանութիւնք ալ գրեթէ ոչինչ։ Ի՞նչ է պատճառը որ Վենետիոյ Սթիթարեանք, հայ գրական ժամանակակից Վերոնորոգութեան գլխաւոր ռասմիւրայք (չեմ յիշեր Վիեննականքը, զի առաջինք եղան ի մասնաւորի նդիշէի յաջորդական տպագրութեանց ձեռնարկուները) անտարբեր գտնուած են ցարգ այդ մասին, բուռական համարելով միայն այլ և այլ ձեռագրաց տարբերութեանց ցուցակը դնել մէկ երկու տպագրութեանց լուսանցքին։ Այդ զանցառութիւնը կը բացատրուի անով՝ որ «Վարդապետ

առաջի հաւատքով, իբր պատգամ Աստուծոյ նկատած են Ոսկե-
դարու նշանաւորագոյն հեղինակին գրական ոճը, քերականական
սայթաքումները, քմայքը, տեղ տեղ անվերջ երկայնութեամբ
շարուած նախագասութիւնները, և աններելի մեղք համարած են
ձեռք դպցնել անոր որ և է մասին: Եւ ոչ միայն այսչափ, այլ
վեհեական հայկաբաններէն ամէնէն ջոջը, հանգուցեալ Հ. Կոմի-
տաս Բագրատունին, անոր ինչպէս և այլ նախնի հայ մատենագրաց
ոմանց մէջ տեսնուած քերականական ամենապարզ սխալները, շա-
րագրութեան խորթութիւնները, ուղղագրական վրիպակները բուն
հեղինակներուն գրչին արդիւնք համարելով՝ պաշտօնական նուխ-
րագործում ըրեր է անոնց՝ քերականական բացառութիւններու
կամ դովելի ձեւաբանութիւններու շարքեր կազմելով անոնցմէ
Զարգացնող Քերականութեան մէջ, և Հայկ Դիւցազնին մէջ ալ երբեմն
կիրարկեր է զանոնք, որ ոչ այլ ինչ են մեծ մասամբ, բայց եթէ
յետսամուտ սխալներ տգէտ գաղափարողաց, Բառարանի հեղի-
նակներն ալ ինչ ինչ բառերու ուղղագրական սխալները և տար-
բերութիւնները զատ զատ հաւաքելով անտեղի կերպով ստուա-
րացուցեր են անոնց էջերը: Այսօր դպրոցական աշակերտի մը նե-
րելի չպիտի ըլլար այդ տեսակ սայթաքումներ (բացի պոլշեւիք-
եան Հայաստանէն) որ քերականական անիշխանութեան կը տա-
նին հայ լեզուն և փոխանակ դիւրացնելու՝ կը դժուարացնեն ու-
սումը անոր էական կանոններուն:

Միւս կողմանէ Այսրնեան ալ իր Աշխարհարարի Քերականու-
թեան մէջ տարբեր նկատումներէ տարուելով, որ իբր թէ մեր
արդի աշխարհարարը իսկզբանէ համագոյակից եղած ըլլայ գրա-
բարին, գէտ արտայայտուած է այդ շեղումները յետսամուտ
բնգործակողաց վերագրուելուն և սրբագրուելուն:

Թէ՛ Եղիշէի քննադատ բաշտն և թէ՛ Արմաշական քննասէրը
ընդունած են Ոսկեմատենանին գրական կազմին ալ քննական բովէ
մը անցնելու պէտքը, և առաջինը՝ անոր նոր տպագրութիւն մը
հրատարակելով համարձակած է մաս մը (չատ քիչ) ուղղել, մաս
մ'ալ մատնանշել ծանօթագրութեամբ, բայց տհազին մաս մ'ալ,
ինչպէս կանխաւ ալ ակնարկեցինք, անուշադիր թողուած է ցարդ:
Բարեյիշտուակ բաշային ամենամեծ և աննախընթաց արժանիքը
կը կայանայ առաւելապէս Եղիշէի բնագրին կցած ընդարձակ
ծանօթագրութիւններուն և խորհրդածութիւններուն վրայ, ինչպէս

և Յաղագս լեզուի և ղիկնին Պարսից մակագրած ուսումնասիրութեան վրայ, ուր կրեւելքի անցեալ պատմութեան մասին իր ամբարած պատմական, լեզուաբանական, աշխարհագրական և կրօնագիտական համութեանց անհուն պաշարք ի սպաս դրած է ի մեկնութիւն և ի յուսաբանութիւն Վարդանանց և Հայոց պատեւագին պատմութեան, վաստակ մը որ կատարելապէս յաջողած է իսկ քննասէր Դպրեվանքցին հիացական շեշտերով գովաբանելէ յետոյ Նդիշէի դրչին անդուգական արտագրութիւնը, բաւականացեր է հարեւանցի իմն դիտել տալով թէ՛ «եթէ կան հակառակ այսչափ առաւելութեանց խորթութիւնք կամ մթին կէտեր, անոնք իրաւ ի խորթ են Ոսկի Դրչին: Իսկափարողներու դիտումին կամ անուշադրութեան շատ բան կը պարտին Վարդանանց պատմութեան ծանօթ օրինակները» (Տես Հանդ. Ամսօր. Յուլիս 1906): (*)

Իրչագրական աղաւաղմանց վերագրեալ պատճառները, ըստ իս, միայն այս երեքը չեն (հեղինակաց սխալմունք, ընդօրինակողաց անուշադրութիւն կամ դիտումնաւոր այլափոխութիւնք) այլ կան շատ այլազան պարագայք ևս Օրինակի համար ընդօրինակելի

(*) Քննասէր Հանդ. Ամս. ի նոյն տարուան Հոկտեմբերի Թուոյն մէջ մատենագրական յօդուած մը հրատարակած էր Եզնիկի մասին, ուր շատ աւելի կը ծանրանայ անոր՝ դարուց ընթացքին Լեւոնակայ եղած գրչագրական աղաւաղմանց վրայ: «Հայ լեզուի Ոսկեդարուն ամենէն ոսկի գրիչը կը համարուի Եզնիկ իր ծանօթ գրքոյկով, որ սակայն զերծ չէ մնացած ճակատագրական ինչ ինչ արատներէ, արատներ որ երկար ժամանակի ընթացքին իբր ստուերածներ տեղ տեղ ձգուած են անոր ոսկեղէն ամբողջին վրայ» — Ես այս անգամ նորէն աչք մը նետեցի Գոգրացւոյն երկասիրութեան և տեսայ որ շատ ցանցատ են հոն խորթութիւնք, անհամաչափ անվերջ երկարութեամբ նախադասութիւնք և բերականական տխուր բաղդատմամբ Նդիշէի Թող ներուի ինձ այս առթիւ իմ կարծիքս ալ յայտնել շողայցին բային վրայ (մտարն որ գրքօք շողայցեն): Ես այս շողայցինը շողայցենի ուղղելու կողմն եմ: Յաւոտ և ջրոտած աչքերու մէջ մտադոյն ճիւղները կրնան շողալ, բայց ոչ շողալ: Թռչնոց մասին քննասէրին շողային տուած մեկնութիւնք բնաւ չի յարմարիր, զի անոր տէրբային ազնիւ Թռչունները չեն՝ որ շողան, այլ սեւ գիշակերներ, սրոց համար չի կրնար ըսուիլ Թէ կը շողան. ուստի անհրաժեշտ է ուղղել շողայ (ինչպէս ձկունք ջրոյ մէջ):

ձեռագրին մէկ էջին վրայ նախապէս կայծ մը ինկած և առաւել
կամ նուազ մեծութեամբ այրած ըլլալը. նմանապէս էջերէն
ոմանց ուտիճներէ կամ մկներէ ծակուած ըլլալը, խոնաւութենէ
բորբոսելով կամ վրան ջուր թափուած ըլլալով բառի մը ամ-
բողջը կամ մէկ երկու գրերը ջնջուած կամ անբնթեռնի դար-
ձած ըլլալը, էջին եզերքը մաշած կամ պատռուած ըլլալով՝
մէկ երկու գիր անյայտացած ըլլալը, ևայլն ևայլն: Այս պարտ-
գայից մէջ ինչ պիտի ընէ սահմանափակ մտքով խեղճ վանականը,
որ ընդհանրապէս վանքի մը կէս մութ, կէս լոյս մէկ խուցին մէջ
փակուած, այդ մեքենական աշխատութեամբ կ'գրադի — եթէ
ո՛չ իր հոգւոյն փրկութեան համար — գէթ իր ընդօրինակած
գիրքը վաճառելով դրամական շահ մը ակնկալելուն համար
տնկէ: Անյայտացած բառը գտնելու համար քիչ մը կը մտածէ
իր մտաց հասողութեան համեմատ, կամ կը գտնայ ճիշդը, կամ
կը յերիւրէ ուրիշ մը՝ զոր յարմար կը կարծէ և կամ բոլորովին
զանց կ'անցնի այդ բառը յիշելէ: Եթէ ձեռագրին եզերքը դըտ-
նուած իինց սուրցին վերջին (ց)ն անյայտացած և օրինակողն ալ
անգիտակ է քերականական կանոնաց իինց սուրցը կ'ըլլայ սուր,
որ կը կազմէ ապագային քերականական քաջառնութիւնց նմոյշ մը:
Եթէ հին գորերու մատեանի մը օրինակողը վերջին դարերու մէջ
կ'ապրի, կորսուած բառին տեղը շատ հաւանական է որ իր ժա-
մանակին գործածական մէկ բառը կամ հոլովման ձեւը դնէ,
կամ առութեան դարձուր ձեւ մը փոխակերպէ իր գիտցած աշխար-
հարար ոճովը, որ կը մեկնուի, բայտ Այտքնեանի, իբր փաստ այդ
բառին կամ ոճին հնադարեան ըլլալուն: Եթէ մեր օրով լոյս
տեսած կարեւոր գրեանք, զարգացեալ բանասէրներու փորձի բովե-
րէն անցնելով հանդերձ, ինչպէս Գիրք Թղթոցը և Ազգապատումը,
ո՛րքան տպագրական վրիպակներ կը պարունակեն, առաջնակարգ
յրագրաց մէջ անհեթեթ coquillesներու կը հանգիպինք ամէն օր,
ո՛րչափ հաւանական է որ այդ սխալմունք տեղի ունեցած ըլլան
հին ասեանները գողտփառողաց կողմանէ ալ, որոնք միայնիկ
կ'աշխատէին և թերեւս տառնց շատին՝ օրինակին հետ բաղդա-
տութիւնն ալ ընող չի կար: Թողունք կամաւոր խեղաթիւրում-
ները կամ յաւելում կամ յապաւումները ժամանակին կամ
ընդօրինակողին գողտփառաց համեմատ:

Զմռանանք յիշել նոեւ այս առթիւ ինչ ինչ բառերու կամ

Հոլոֆերու ուղղագրական տարբերութիւնները և սխալները, որք
կ'երեւան հին և վաւերական ձեռագրաց մէջ ալ. ասոնք պատճառ
առած են, իբր իսկական հեղինակի ուղղագրութիւն կարծուելով՝
Բաւարաններու մէջ զատ զատ տեղ բռնելու և տնտեղիօրէն
ստուարացնելու զանոնք, ինչպէս յիշեցինք և պիտի տեսնենք ի ստա-
րեւ մեր ուղղագրական ցանկերուն մէջ: Լիյս մասին ես համար-
ուած եմ հետեւեալ ենթադրութեան: Նախ քան տպագրութեան
գիւտը՝ ընդօրինակողք միայն նախկին օրինակ մը առջեւնին առ-
նելով անձամբ ընդօրինակած չեն. այլ հաւանաբար շատ անգամ
ալ մէկէ աւելի ընդօրինակողներ — մանաւանդ մեծ սպառում
ունեցող գրեանց համար — խուցի մը մէջ ամփոփուելով՝ մէջեր-
նէն մէկու մը կողմանէ նախագաղափարին ընթարցմամբը ի լրոյ
(sous dictée) գրի առած են ընդօրինակութիւնները: Ասոնցմէ
անոնք որ քաջավարժ եղած են հայերէնի, անսխալ ուղղագրու-
թեամբ կրցած են գրել իրենց արտագրութիւնը. իսկ անվարժները
նմանաձայն գրերը սխալներով, իսկ անձայնները բոլորովին զանց
առնելով գրած ըլլալու են: Լիւ աջիւններուն իբր օրինակ յիշենք
գհն և գհր, դրուագ և դրուակ, հնձսն և հնձան, ամբ և ամպ,
բանդ և բանս և այլն. երկրորդին՝ խել մը բառերու վերջի անձայն
յերը, մանաւանդ սեռականներու հոլովման մէջ, նոյնպէս ի վեր-
ջաւորուած բառից սեռականներուն մէջ չի ջնջումը, ինչպէս
աւագսնի, աւագսնոյ փոխանակ աւագսնւոյ, արածանիչի, արածու-
նիւոյ փոխանակ լոյի և այլն: Կ'երեւի թէ այս dictéeի սխալ-
ները մատերնին փաթթելով է որ, զանոնք նախնական և բանաւոր
համարելով, այժմ խորհրդային Հայաստանի վարիչք՝ օրինական
յապաւման ենթարկած են այդ տառերը իրենց արդիական ուղ-
ղագրութեան մէկ մասին մէջ, ինչ որ շատ ցուալի է:

Հոս կը վերջացնենք մեր ըսելիքը Սղիշէի Վարդանանց պատ-
մութեան շուրջ արժանայիշատակ Միքայէլ Բաշայի և Տ. Բար-
գէն Եպիսկոպոսի իրենց քննադատական երկասիրութեանց մէջ
յայտնուած տեսութեանց մասին, և կ'անցնիմք առաջնոյն կող-
մանէ տպագրուած Սղիշէի բնագրին քերականական և շարագրա-
կան սխալներու ուղղութեան և տակաւին գծուարիմաց մնացած
կտորներու ըստ մերում կարի լուսաբանութեան:

Բ. ՄԱՍ

ՓՈՐՁ ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽԱԹԱՐՄԱՆՑ

ԲՆԱԳՐԻՆ ԵՂԻՇԷԻ

Ա.

Արժանայիշատակ Միքայէլ բաշայի ներկայ երկասիրութեան մէջ (եղիշէի բնագրէն դուրս) տեղի ունեցած տպագրական վրիպակներ.

Սխալ

Ուղիղ

36. Զի ծածկեսցի զխորհուրդ
ամբարշտութեանդ

Խորհուրդ (բուն եղիշէի մէջ
ճիշդ տպագրւած է, բայց
նախադրութեան մէջ շատ գէշ
կ'երեւայ որ այդքան տար-
րական քերականական սխալ
մը աննշմար անցած ըլլայ՝
փորձերը սրբագրող գիտնական
հայրերէն:)

79. Իշխանացն
յեղինակ

Իշխանազն
Յեղանակ

140. Կբ վանէ

Կբ հանէ

Բնագրին վրայէն այս անգամուան վրիպակներ.

Սխալ

Ուղիղ

236. Յոլովագոյն հողաբոյսս

Ի հողաբոյսս

239. դուքս

դուքդ

279. Ի ծանօթ. անմիջապէս Մով-
պետէն ետքը կուգային:

Մովպետան Մովպետէն ետքը

Բ.

Յետագայ ցանկին մէջ ալ կան նշանակուած սխալներ որ
թերեւս այս անգամուան յատուկ տպագրական վրիպակներ ըլլան.
բայց ըստ որում ասոնց ցանկը դրուած չէ գրքին ետեւը, մենք
յանցաւոր չենք փաշային վերագրելով սխալներ՝ որոց իւր յետ
մահուան հրատարակութեան հսկողներն են պատասխանատու:

Եղիշէի Վարդանանց պատմութեան մէջ քերականական սխալ-
ներ, շարագրութեան աղաւաղումներ, թերիներ, աններդաշնա-
կութիւններ ևայլն Միքայէլ բաշայի տպագրութեան (ընդօրինակ-
եալ Վենետիոյ 1864ի տպագրութենէն) մէջէն քաղուած, որոնք
գարեբէ ի վեր այդպէս մնացած և մինչեւ մեզ հասած են, զորս
ջանք բրած եմ ըստ կարի ուղղել: Այս սրբագրութեանց մէկ
մասը տարբեր տպագրութեանց, եւս և Հինգերորդ Յեղանակէն
սկսեալ 2. Վեոնդ Տայեանի (Վենետիոյ Միթթարեաններէն) 1911ին
հրատարակած բաղդատական ցանկերէն, նաև Անձեւացեաց օրի-
նակին վերջին տպագրութենէն ընտրանօք ընդունած եմ. մնացածը
իմ գտումներս և յուսարանութիւններս են: Մէկ մասն ալ թէև
սխալ չեն, բայց ոճի անյարդութիւններ, աններդաշնակութիւններ,
պարտասեղուցիչ երկարաշար նախադասութիւններ ըլլալուն —
մասամբ կէտադրութեանց սխալներու կամ բացակայութեան վե-
րագրելի — համարձակած եմ, կը կրկնեմ, ոչքուշի մը ենթա-
կել ըստ իմ ճաշակի, զոր տպագայ Եղիշէի տպագրողաց կը թո-
ղում ընդունիլ կամ մերժել:

Էջ 174. Սատար լինել անօտրութեան — ուրիշ օրինակի մը
ձկարութեանը նախընտրելի է ըստ իս և պէտք է ըստ այնմ ուղղել:

175. Ընդ հրամանին քում ընկայեալ յօժարութեամբ. — ըստ
իս նախընտրելի է՝ ըստ հրամանի իմ:

180. Ո՛ւր բացատրեցից զբազմութիւն նետիցն. հաւանաբար
արձակեցից — կամ ի բաց արձակեցից:

182. Եւ դարձաւ անդրէն յիւր քաղաքն Տիգրոն. . . և դարձաւ
անդրէն Յագկիրս . . . (յաճախ կը տեսնուին անուն բայիներու
այսպիսի աններելի պակասներ, երբ նախորդ բայերու տէրերը
տարբեր անձինք են) որք կամ գրչագրաց մոռացութեան արգիւնք
են, կամ ձեռագրաց այդ մասը ցեցակեր եղած կամ էջին ծայրը
գտնուելուն պատճառ են և վերագրելի չեն հեղինակին ոճին:

Մի քայլէլ բաշա քանի տեղեր ի բացատրութիւն մատնանշեր է ասոնք յատուկ ծանօթութիւններով. ըստ իս բնագրին մէջ ուղղելու է պարզապէս յետագայ տպագրութեանց ատեն:

183. Հօգտագոյնք կռուին. — Ըստ իս, իբր մակբայ նախընտրելի է հօտագոյնս ձեւը: Ի նոցանէն — Եղիշէ շատ կը սիրէ տւելորդ ներ և ևւեր գործածել. զումանս աստիճան մը պատշաճ տեսնելով թողինք, բայց շատերը զեղչել հարկ է ինչպէս հոս:

184. Զբանս զայսոսիկ. — նախընտրելի՝ զբանս միւր զայսոսիկ:

189. Առաջի քան զիս. — ուղղել՝ սուսը քան զիս:

192. Կատարեալք զսպաս զինւորութեան. — ըստ իս անտեղի է ին և ուղղելի է ըստ Անձեւացեաց օրինակին՝ կատարեալք. բայց այդ յոգնական ձեւը յաճախ կը պատահինք Եղիշէի մէջ. յորմէ կը հետեւցնենք թէ գրչագրաց տղաւաղում չէ, այլ ոճ մը իրեն կամ ժամանակին յատուկ, և ըստ այնմ ներելի թողուլ՝ մանաւանդ երբ այդ դերբայները սեռի կամ բնութեան խնդիր մը չունին ետեւնին: Իսկ կատարելք՝ ըստ Պօլսոյ տպագրութեան՝ ճիշդ չթուեցաւ մեզ, որովհետեւ յետագայ խօսքերէն կ'երեւայ որ Բաղկերտ՝ ասոնց Հայաստանէն ելնելով մինչեւ Պարսկաստան զօրակոչի երթայն ալ պարտականութեան կատարում նկատեր և գոհ եղեր էր, մինչդեռ տակաւին պատերազմի մտած չէին:

Իսկ հրամանն սուեայ աշխարհի. — Ես զայդ պիտի սրբագրէի «հրաժեշտ տուեայ աշխարհի», ըստ որում կրնայ ենթադրուիլ թէ բնագրին մէջ այդ բառին վերջին մասը՝ թրջուելով անընթեանի դարձած կամ ցեցակեր եղած ըլլալով՝ ընդօրինակողը ամաւր յերիւրած է ինքնին միշտին տեղ. բայց Հ. Վարդան Հաղուսի (Խորհրդածութիւնք Եղիշէի պատմութեան վրայ. Վենետիկ 1896) կը յայտարարէ թէ հրամանն ճալ կտակ ընելու մտքով գործածուած է ի նովնեաց. կարելի է, չեմ պնդեր: Միայն գիտել կուտամ թէ շատ մը Բաւագիրքերու մէջ՝ անճոռնի գրչագրի կամ ուղղագրական սխալներ՝ իբրեւ վաւերական հեղինակութիւն՝ վարդապետն ասուց ակզունքով մտցուած և անոնց մեկնութիւններ տրուած են պարագային յարմարեցուելով: Լեւիթ պիտի ունենանք ասոնք յիշելու: Մի գուցէ այդ տոմարն ալ այն տեսակէն ըլլայ:

193. Արձակեաց զմարգիկսն. — Մի քայլէլ բաշա տարբեր օրինակաց մէջ զմարգիկսն կամ զմարգիկսն ալ տեսած ըլլալով:

զմատգիկսն ընդունելի գտեր է. ըստ իս, ո՛չ այս, ո՛չ այն, այլ պէտք է ըլլայ զմատգիկսն:

196 Ի վեր քան զմատգիկային բնութիւնս ընդվզեալ սպարաւնէր: — Միքայէլ բաշա այդ բառին հին պարսկերէն ծագումը ցոյց տալով՝ Թէոդոսիոյ տպագրութեան ստորաստանէր կը մերժէ ընդունիլ և այդպէս tel quel ձգեր է, մեկնելով զայն յոխորտաւ, հպարտանալ, խրոխտալ. յիշեր է նաև ժպրհութիւն, գոռոզութիւն, ամբարհաւածութիւն. բայց երանելին մոռցեր է յիշել ամբարսաւանուրիւնը և ամբարսաւանիլը: Արդ ինչպէս որ ներելի չէ պայմանի տեղ պարսկերէն փոխմանը գործածել հայերէնի մէջ — ինչ որ տեղ մը անուշադիր թողուցեր է փաշան Եղիշէի մէջ — հոս ալ ներելի չէ սպարաւնէր. ուստի ըստ իս ուղղելու է ամբարսաւանի:

Նոյն էջին 3 ծանօթութեան ինչպէս և 234 էջին ծանօթութեան մէջ ալ հետպիս պարսկերէն բառը լծորդ կը համարի փաշան մեր վարպետ և վարդապետ բառերուն հետ, իբր զուսուցիչս օրինաց, բարձրագոյն դասն քահանայից, բայց կը մոռնայ յիշել մեր Խայրապետները, որք բարձրագոյն դասն են քահանայից և բառին հընչմունքն ալ ճշտիւ կը պատասխանէ հերպետին (բնագաստի մէջ մինչեւ ցարդ այլ կը հնչուի ի, ինչպէս գաղղիերէնի մէջ, գայլ-գէլ, այծ-էծ և այլն, և մեր հին մամիկներու բերնին մէջ հոսի Պօլիս. այդի-էդի, այր-էրիկ, այրիւ-էրիւ և այլն):

204. Եւ ոչ գովողք կարեմք լինել այնմիկ որ տասուածամարտն լինին. — ուղղել լինի: — Պիտի առարկուի թէ հոգ և գիրք յոգնականացուցիչ չէ, այլ ցուցական Գ. դէմք. բայց տեղի չկայ ատոր, սրով հետեւ շփոթութեան պատճառ կ'ըլլայ վերծանողին. անհաւանական չէ ալ որ գրչագրի սխալ ըլլայ:

Զանցս իրացն . . . որ . . . էանց — անցիկ:

205. Զպաշտօնն ցուցանէին. — պիտի ըլլայ մասնացանկ (սկսան): — Բազում հիւանդք ընդունէին զբժշկութիւն. . . ի հեթանոսական զօրուէն. — իմաստի շփոթութիւն չտալու համար դասաւորել այսպէս. «Բազում հիւանդք ի հեթանոսական զօրուէն ընդունէին զբժշկութիւն» 2. Արս. Բագրատունի այսպիսի ձեռաբանութիւնները և խրթնաբանութիւնները իբր բարձր սճի գովելի նշան կը դրուատէ. հին գաղափար. այսօր լեզուի յստակութիւնը (precision) և դիւրբմբանելի ըլլալը, որ գլխաւորաբար գաղղիե-

բէնի մէջ կը փայլի, իբր էական գնահատելի յատկութիւն կը համարուի ամենուրեք:

206. Զկրտերս — զկրտսերս: Հոս նորէն բանասիրաց ուշադրութեանը կը յանձնարարեմ սա կէտը թէ բազում դարերէ ի վեր՝ գրչագրաց տգիտութեամբ կամ անուշադրութեամբ կամ ձեռագրաց դժուարքնթեանի ըլլալուն, նմանապէս ինչ ինչ տառերու նմանաձեւութեան շփոթութեամբ, խել մը հայերէն բառերու նախնական ուղղագրութիւնը խանգարեր և տեսակ տեսակ ուղղագրութիւնք միեւնոյն բառի, ըսին հեղինակաց վերագրուելով նուիրագործուեր են հետզհետէ, սրով բառգիրքերու մթերքը ո՛չ թէ ճոխացուցեր, այլ յանպէտս բեռնաւորեր են. այսպէս կրունկ և կրուկ, քոյն և քիւն, սյրուքիւն և սյրիուքիւն, գէճ և գէջ, և այլն. հապա տարբեր իմաստ ունեցող բառերու իրարու հետ շփոթուիլը, ինչպէս ուղիղ և ուղինդ, որոց երկրորդը անշուշտ գրչագրի մը սխալ ընթերցմամբ ուղիղ ալ կարգացուած ըլլալով՝ այսօր բառարաններու մէջ ալ անցած են իբր գոյական և առաջնոյն մէկ վառխանքը: Կարգ մը անուններու ալ այլ և այլ տեսակ հոլովներով հոլովիլն ալ մեծ մասամբ ուրիշ պատճառ չի կրնար ունենալ, այլ սխալ ընթերցմունք գրչագրաց, ինչպէս մտք, սեռական մոզուց և մոզաց, որոցմէ մէկը միայն սկզբնական կրնայ ըլլալ՝ իսկ միւսը անոր սխալ ընթերցումը՝ գրերու իրարումօտ ձեւեր ունենալուն շփոթութեամբ:

207. Մոլոր օրինացն. — Ահաւասիկ բառ մ'ալ որ իր սկզբնական վիճակին մէջ ճիշդ ըլլալու է, զի իրմէ ամտնցուած գոյականը՝ մոլորութիւն և և ո՛չ մոլարութիւն. բայց դարերով իբր ամական անուն մոլոր ձեւը, թէև հաւանաբար առաջին անգամ սխալ ընթերցման արդիւնք, բնդհանուր գործածական դարձած է և ևս ալ հոս կը փորձուիմ ուղղել մոլորի: Զեռնհաս տկառեմիւս մը այսպիսի բաները ուղղելու կոկելու պէտք էր ջանալ, և ո՛չ թէ անայլայլ մնացածները այլայլելու ձեռնարկէր՝ օրինակ ո՛ր յարաբերականը յորի վերածելով և այլ այլանդակութիւններով:

209. Դառագիղն. — Ահաւասիկ բառ մ'ալ որ երեք տարբեր ձեւով յիշուած կը գտնամ հայերէն բառագրքերու մէջ. գառագիղ, գառագիւղ և գառագիւղ: Նախնականը և բնդհանուր գործածականը առաջին ձեւն է, որուն համաձայն ուղղելու է բառը:

իսկ միւս երկու ձեւերը, իբր սխալ ընթերցմանց արդիւնք՝ յապաւումելու են բառարաններէն:

Տարերսս — այս խժաւուր, սագային անտեղի սներք կ'առաջարկեմ բարեփոխել՝ միայն մէկ ու թողլով. շատ շատ կրնայ դրուիլ տարերսն: — Ո՛չ թողացուցից ձեզ — զմեզ:

210. Եւ զայս առնել սատանայական խրատուն. — և զայս առնէր Բազկերտ ըստ . . .

Յետ երկոտասան աւուր — աւուրց:

215. Եւ խաղաղասէր կեղծաւորութեամբ աշխարհագիր առնել — իյտ քե աշխարհագիր կամեւ առնել:

216. Խորհուրդք շարագոյն ցուցանէին — չարագոյն իբր մակբայ կրնայ այսպէս մնալ. բայց ըստ իս նախընտրելի է՝ շարագոյնք ցուցանէին (չեզոքի իմաստով իբր կ'երևային:)

217. Միայնակեաց քրիստոնեայք, որ . . . Էարկ Զարաբերեալին յարարերականին հոլովով համաձայնելու բացառիկ ոճը, զոր ի մէջ այլոց նուիրադործած է Զարգացելոց Քերականութեան հեղինակը, իբր աղաւաղման արդիւնք՝ չեմ ընդունիր. միայն ձեւ մը կայ, ուր յարաբերայք կը կրկնուի պատշաճ հոլովով, զայն ներելի կը համարիմ. ըստ այսմ կ'առաջարկեմ սրբագրել ըստ քերակ. ընդհ. կանոնի՝ զմիայնակեաց քրիստոնեայք:

Հաղարապետ աշխարհին էր իբրեւ զհայր վերակացու համարեալ էր. — և իբրեւ զհայր . . . Եւ միւս եւս մոգպետ դատաւոր աշխարհին. մոգպետը դատաւորէն բաժնել ընթացքով:

Թէպէտ և էր ծանրութիւն հարկացն — կարի յոյժ էր:

220. Եւ դիւաց Հարամանոյ խաբեալ, — ի դիւաց:

221. Յորովայնիս — յորովայնին: — Հազար ամը, ըստ դիտողութեան բաշային, քաջութար սրբագրել նոր տպագրութեանց մէջ, բան մը զոր հանգուցեալը չէր համարձակած ընել:

223. Զոր նաժրացիսդ անուանէք. — յապաւել յ իբր աւելորդ, թէև իբր դոյժ զօրութեամբ անուն թայինն տեղ դրուած ըլլայ: Ամէն լեզուի մէջ թայերուն անուն բայիները անհրաժեշտ չէ գործածել, ինչպէս է գաղղիերէնի մէջ:

Կարասի որ ժողովէ ասեն, յոյժ մեղք են, բայց զաղքատութիւն առաւել քան զյոյժ գոգեն: — Այս նախադասութիւնը բաւական յոգնեցուց զիս. վասն զի հակասութիւն չկայ երկու բաղդատական եզրերու մէջ. վերջապէս գտայ հանելու կին լուծումը:

Հակասութիւնները կը վերջանան մինչեւ ցկաւրսալի, հետեւորդները ոչ թէ հակասութիւններ կը ներկայացնեն, այլ ըստ իրենց՝ անտեղի կարծիքներ, որք սակայն իրար չեն հակասեր: Ըստ այսմ կաւրսալին վերջակէտով պէտք է բաժնել նախորդէն և մեղաւոր քայցը յապաւելով տեղը և մը դնել, որով ամենայն ինչ կը շտկուի և տրամաբանութիւնն ալ կը գոհանայ: Անցեալ տարի տրամադրելի ունէի ձեռքս վննետկոյ 1828ի թէ 38ի, լաւ չեմ յիշեր, տպագրութիւնը, — որուն ներքեւ այլ և այլ օրինակներու տարբերութիւնք ալ նշանակուած էին, այրեցաւ և նոր մը չկրցի գտնել: Չեմ յիշեր թէ այդ տարբերութեանց մէջ իմ գտած լուծմանս ձեւով օրինակ կա՞ր. եթէ չկար, զարմանալի է որ դարերէ ի վեր ոչ ոքի աչքի չէ զարկեր այդ խոշոր հակասութիւնը. (հաւանաբար գրչաագրին մէջ ևս ք ծակած, ցեցակեր եղած բլլալով բնդօրինակողը մեքենաբար նախորդ քայցերուն պէս բայց մը դրեր է՝ նախորդ հակասութեանց շարունակութիւնը կարծելով):

225. Իրեցաքդ — գրեցաքս: Հայերը բան մը գրած չէին դեռ:

230. Վարեցէ գտիեղերական իշխանութիւնդ, զոր աւանդեալ է դմա յԱստուծոյ — որ աւանդեալ է դմա . . .

Վասն նամակին, որ քո ի մեր աշխարհս առաքեալ էր — զոր քո . . .

Ասոնցմէ զատ նոյն էջին Բ. դէմքով դերանունները բոլոր Գ. դէմքի վերածուելու են, Բ. դէմք գործածելու տեղի չկայ. թաւաւորը ներկայ չէ որ անոր հետ առնչութիւն ունենայ, ո՞վ գիտէ ինչ եղած է աղաւաղման պատճառը. հետեւաբար բոլոր դոտա, դմաները Գ. դէմքի վերածուելու են, նոյնպէս իշխանութիւնդի ո՞ր դիրքն է:

Ի միջոցս բառին ալ ծանօթութեան մէջ հոգելոյս փաշային կողմանէ արուած նշանակութեան համամիտ չեմ. Հայաստանի անկախութիւն չեմ տեսներ հոն, այլ կեդրոնական աշխարհներու մտքով կ'առնեմ այդ բացատրութիւնը, ինչպէս կ'ըսուի կեդրոնական Եւրոպիոյ, կեդրոնական Ասիոյ տէրութիւնք կամ աշխարհք:

231. Այլ որ յԱստուածն են հաւատացեալ. . . — որոց:

232. Զպատիժս մահու. — զպատիժ. յոգնականացնելու տեղի չկայ:

234. Հոս գոյաւսիս կրնանք թողուլ յոգնակի. զի Ադամայ և Եւայի տրուած պատիժները միայն մահուան պատիժը չէին:

235. Զյիմարութեան զբարբանջմունսդ. — երկրորդ հայցականի ո՞ր յօդը տեւիորդ է և աններդաշնակ. յապաւել:

Եւ ընդ միմեանց հակառակ — ընդ միմեանս։

236. Եւ յորեմիանին եւ ը կրնայ յապաւուիլ պատշաճաբար.
— յաւիտեան հողաբոյսս — ի հողաբոյսս։

237. Եւ տեւողութիւն — ի տեւողութիւն։

238. 47 հաստուածին մէջ չդի ի տանջանացն ապրեացուք ի
յաջորդ 3-4 եւ երբ ջնջելով միայն վերջինը — և անցաւոր կենօք—
թողուլ կարծեմ շատ պատշաճ ուրբուշ մը պիտի ըլլար։

Ո՞րք ի հրեշտակաց յանմահիցն գնդէն ստամբակեալ և ի բաց
գնաց յերկնից. ի մեր աշխարհս եկեալ . . . — ստամբակեալ ի բաց
գնաց յերկնից եւ ի մեր աշխարհս . . . եկեալ։

Նորութեք մարդոյն ի վեր հայեցուցանելով . . . մարդոյն.
Ի վեր հայեցուցանել։

239. դուքս — դուքդ, փորթուքալ բաշայի տպագրութեան
մէջ տպագրական վրիպակ պիտի կարծէի ես, եթէ շտեմնէի որ
1864ի Միխիթարեան տպագրութեան մէջ ալ դոյնս գրուած է և
հաւանաբար այսչափ դարերէ ի վեր ոչ ոք անդրադարձած և այդ
պարզ և ակնյայտ սխալը ուղղելու մտադիր եղած է. տակաւին
ինչե՛ր պիտի տեսնենք. անհոգութեան արդիւնք թէ չէ, իրրեւ
սակեգարեան նուիրական մասունք մը, ո՛չ ոք չէ համարձակած
սրբապիղծ ձեռք մը դպցնել ոսկեմատենին որ և է մասին։

Եւ արդար դատաւորօք վրէժ առնուն մահու չափ — թերեւ
ըլլայ՝ արդար դատաւոր։

241. Եւ ոչ առ ստուերագիր երեւմամբ. — բայց իս Թէոդ.
տպագրութիւնը ճիշդ է. լսկ ստուերագիր բաւական է։

244. Եւ բազումք ահաբեկեալք սկսան դրահել պնդապէս —
եւ այս գրահելէն բան մը չհասկցայ. կ'ենթադրեմ թէ այդ բային
առաջին երեք գրերը անընթեռնի գտնելով գաղափարողը՝ ինք-
նովին յարմարեցուցեր է՝ գրան. ես դժգոհել կ'ենթադրեմ և կ'ա-
ռաջարկեմ բայտ այնմ ուղղել։

Եւ զնոյն շշնջիւն լսէին յամենայն շրթանց. Այսչափ պարզ
քերականական սխալներ ի՞նչպէս մնացեր են ցարդ, Աստուած իմ.
— Եւ նոյն շշնջիւն լսելի լինէր . . .

245. Եւ սկսաւ կրճտել զատամուռնս. — Իսկ սա սկսաւ կրճտել . . .

Զնոյն անցս և ընդ նոսա անցուցից — ընդ նմա։

Այլ միայն կոչոյ հրաման տուեալ զարս. — այլ միայն հրա-
ման տուեալ կոչիլոյ զարս . . .

246. Զայս նախարարքս — զայսոսիկ նախարարս : — Որդեաց տեռակա՞նք եթէ ի նախնեաց գործածուած է մէկէ աւելի անգամ, կ'ընդունիմ. իսկ եթէ Եղիշէի մէջ միայն, և այն ալ մէկ անգամ, գրչագրի սխալ համարելով կ'առաջարկեմ ուղղել որդւոց քստ ընդհանուր տարազին և Բառարաններէն ալ ջնջել որդեաց տեռականք :

248. Եւ ի մեծի շարաթու Զատակին — յապաւել եւ ք :

Այբ ընդ առաջ յղէք — աւելցնել անուն բային՝ քազաւորն :

Եւ հարցանէր — եւ ք ջնջել առջեւի ստորը կէտի փոխելով և երկիցսին առջեւի՞նչ ալ յապաւել : — Մեծ շնորհակալութիւն համարէր — մեծի շնորհակալութեան արժան համարէր : — Եւ յիշէր — ջնջել եւ ք :

Իսկ այն օր և ոչ մի ինչ յայսցանէ տմենեւին ինչ ոչ յիշեաց — յապաւել գոնէ՝ երկրորդ ինչ ք :

Նոյն երեսը 65 հատուածին մէջ՝ Եղիշէի Յազկերտի բուռն զայրոյթին մասին քրած նկարագրութիւնը՝ փորթութաւ փաշա ի ծանօթութեան Հայաստանի ահաւոր ձմերան և բուքին տկնարկութիւն կը համարի. քստ իս՝ Ովկիանոսին (Ենթադրաբար) զաշխարհ ողողելուն կամ երկնից Հաստատութեան (Firmament) աշխարհի վրայ փշելու պարագային տկնարկութիւն պէտք է համարի :

249. Երգուեալ իցէ իմ. — յապաւել իցի իմ :

Ինչ իս զիւրաքանչիւր ծունր նմա ոչ կրկնեցիք. — ընդ իս խրախնայիւրսի. — և ոչ յահագին ձայնէն սարսէին — յապաւել եւ ք :

250. Մինչեւ ի քո հայրենի աթոռդ — մինչեւ ի քո նյն ի հայրենի աթոռդ :

255. Որ և ըազումք ի ձենջ սատակեսցին. — ուր :

256. Ի սուրբ վարդապետացն իւրեանց. — զեղչել ին :

257. Ի խոր խոցեալ զխորհուրդսն — ահա անհեթեթ քերականական սխալ մ'ալ, զոր դարերով սրբագրող չէ եղեր ոչ ի Պոլիս, ոչ ի Վենետիկ և ոչ այլուր. միայն Անձեւացեաց օրինակը քերականօրէն պահեր է — ինչ որ կը ցուցնէ թէ հայցականը յետին գրչագրաց սխալ է. Բայց անոր մէջ ալ խորին ի յօդը մոռցուեր է. Միքայէլ փաշա ծանօթութեան մէջ կը բաւականանայ, յիշելով միայն թէ վերջինս աւելի ուղիղ և հաւանական է. Այսօրուան նախակրթարանի տղու մը իսկ ներելի չեղած քերականական տարրական սխալ մը ներելի պիտի ըլլար Եղիշէի : — Ուղղել ի խոր խոցեալ ի խորհուրդսն :

258. Եւ եղծեալ ապականէին (տնուն բայի լոյսն) զամենայն խեղաթիւր կամս նորա: — Դարձեալ կը զարմանամ որ Վենետից, միաբանութեան նման քաջ հայագէտ մարմնէ մը այսպիսի քերականական սխալ մը կը յաւերժանայ՝ առանց և ոչ մէկուն — ինչպէս նաեւ հանգուցեալ բաշային — ուշադրութիւնը դրաւելու. և իր այս վիճակին մէջ՝ իբր դատագիրք Ոսկեդարու հայկաբանութեան՝ կը գործածուի տղայոց ձեռքը: — Ուղղել՝ ապականէր: — Լոյսն արեւդականն — վերջին աններդաշնակ և անտեղի կրկին ներէն մին յապաւել:

259. Ծշմարտութիւնն ընդ ստութեանն. — այս նկերու անճաշակ հնչմունքը, որով կը զեղծանի Եղիշէ, կրնանք շատ պատշաճօրէն սրբագրել երկու աւելորդ ներք նմանապէս ջնջելով՝ առանց իմաստին ազդուութեան փաստ տալու:

Ձեր արարեալ և կատարեալ իցէք — իցի:

Քաջութեան իմոյ — իւրոյ:

263. Միւղք և քակորք ի կրակ մի՛ եկեսցեն. — ծիւղի բառը չկրցայ գտնել ի ձեռին. ունեցած բառաբաններուս մէջ. հաւանաբար ծիւղ (աղբ թռչնոց) ըլլայ՝ աղաւաղեալ ի գաղափարողաց:

264. Ի մէջ բերցեն — բերցին:

267. Քան զամենայն շարիսն, որ անցք անցին — ջնջել անցքը:

269. Նոցա էր փորեալ զխորխորատն. — Դարերով մինչեւ Միքայէլ փաշա ուշադրութենէ վրիպեր է այս խոշոր քերականական ալ: Այս ձեւով ըսուածը կը նշանակէ թէ՛ այդ խորխորատը (գոթիքին) պարսիկք, հեթանոսք փորեր էին. ինչ որ անհեթեթ պիտի ըլլար, մինչ Եղիշէ ըսել կ'ուզէ թէ՛ անոնց համար փորուած էր գոթիոց խորխորատը, դուք ինչո՞ւ անանցմէ առաջ մէջը նետուեցաք: Անմիջապէս ջնջել զհայցական նախդէրը յետագայ ապագրութիւններէն:

270. Դուք էիք մեր պարծանս — պարծանի:

272. Իսկ Սբ.ն Ղեւոնդ երէց միաբանութեամբ — որ միաբանութեամբ:

273. Ձի ի բաց թողացուցանէ. — թողացուցի:

Ոչ միայն զարտաքինան. — յարեալինսն:

274. Եւ յաշխարհէն, ետ հրամանս աստիկ. — յաշխարհէն: Ստորագրութեամբ: — Տարածեցաւ — տարածեցան:

275. Եւ զանձինս իւրաքանչիւր — յապաւել եւ ը:

281. Բայց արանց, որոց ես ասեմ, նոցա յայտնե՛աւ. — գորոգ
խեղ ասեմ :

282. Ի Հայսս եկեացեն. — ջնջել խժամայն աւելորդս ու գիրք :

Եւ արքունի մեծապէս զեան. — զեղչման ձեւի տեղի չկայ.
Հաւանաբար բնագրին տողին ծայրէն պատռուած կամ փրթած
է. աւելցնել լինի :

Եւ ոչինչ կամեցաւ — Այլ ոչինչ կամեցաւ :

Լե՛ր մեր օգնական այսօր — Լե՛ր մեզ օգնական . . .

Իսկ մի ոմն ի նախարարացն . . . էր ի նոցա խորհրդի. — Ի՞նչ
պէս այս անարամարանական սխալը ցարդ տպագրողաց աչքին չէ
զարկեր. — պիտի ըլլայ անշուշտ չէր :

Եւ անդէն առժամայն — ուստի անդէն առժամայն :

Ի բանակն արկանէին — ի բանակն ուրացիրոց արկանէին :

285. Իսկ զմարդպանն ձերբակալ արարեալ և միաբանէր ընդ
նոսա երգմամբ. — իսկ մատգպանն, զոր մերբակալ արարեալ էին,
միաբանէր . . .

286. Զմեզ քակեսցէ ի սմանէ — ի սոցանէ :

293. Իսկ գունդն Հայոց իրրեւ լուաւ . . . ոչինչ թուլացեալ
լքան. — ուղղել՝ իսկ գունդին Հայոց իրրեւ լուան . . . (արդէն
յաջորդ բայը յոգնակի դրուած է և ի վեր անդր յիշուեցաւ թէ
Հայոց զօրքը նոյն գունդերու բաժնուած էին) :

294. Ի վերայ մոգացն հասուցանել — հասուցանելով պէտք է
ըլլար, կ'ըսէ բանասէր բաշան, ըստ թէոգոսիոյ օրինակին. լաւ,
համամիտ եմ, բայց չեմ գիտեր ի՞նչու չէ համարձակեր ինքն
ուղղել իր նոր տպագրութեան մէջ :

295. Ունելով զՅարոպէ — որք ունելով . . . — Ստամբուկեալ
և ելանել — և նշնալ :

297. Եպիսկոպոսապետէն Հռովմայ — Եպիսկոպոսէն (Եղիշէ,
որ զՀայոց կաթողիկոսը պարզապէս Եպիսկոպոս կ'անուանէ, չէր
կրնար Եպիսկոպոսապետ յորջորջել Հռովմայ հայրապետը, որ նոյն-
պէս միայն Եպիսկոպոս Հռովմայ տիազոսը ունէր կոտտանդիանոսի
տանն. — Վերջէն կիլիկեցւոց օրով աւելցած ըլլալու է մասնիկ-
մանաւանդ որ այդ թուղթը աւելի կարեւոր փոխակերպութիւններ
կրած կ'երեւի այդ դարուն — եթէ անհարազատ չէ արդէն հիմնու-
ղին, որպէս Բարկէն Եպիսկ. կը կարծէ. (Աւ այս՝ մեր քննա-
դատութեանց Ա. մասին մէջ ալ անարկած ենք) :

298. Որ զնոյն թուղթ հաստատութեան ի ներքս գտանէին. —

յորս զնոյն թուղթ հաստատութեան գաւանէին (ի ներսս ի հարկ չի մնար):

Հա՛, անգէն վազվազակի — ահա՛:

299. Եւ Եփլալիոս ասորի — և Եփլալիոսի ստորւոյ:

Ունարգք և վատթար — և վաճարի:

Ի նոցա բանս ելեալ — թերեւս եղևալ:

Ի ծանօթ.— Եփլալիոս և Փլորէնտ միեւնոյն անուան աղաւազում կամ աղաւաղ ընթերցումէ առաջ եկած ալ կրնայ ըլլալ:

300. Ի մի վայր գային հասանէին վազվազակի. բազում և այլ այրուծի . . . — վազվազակի, ընդ որս բազում . . .

301. Դնարեաց և առ ընդ իւր. — ընարեաց և էառ սա ընդ իւր:— Հալածականս առնել — հալածականս առնել զնոսա:

302. Որոց ոչինչ տամ փասա առնել. — որում:

Արարի ընդ վարդանայ յԱղուանս. — թերեւս առաջնի:

301 և 302 եջերուն մէջ աչքառու հակասութիւն մը կ'երեւի երեք գունդերուն հրամանատարաց և պաշտօնին մասին, որ դարձեալ դարերէ ի վեր ամենուն աչքէն վրիպեր է: 301 երեսին մէջ վարդանայ հրամանատարութեամբ յԱղուանս ղրկուած գունդը երկրորդ գունդն է. իսկ վասակի յանձնուածը՝ Գ.ը, մինչդեռ յետագայ էջին մէջ ասոր հակառակն է: Ասոնցմէ ո՞րն է ճիշդը, չեմ գիտեր. հետազօտելի է հնագոյն օրինակաց մէջ:

Ձայս գրեաց և եցոյց մարդպանին. — լուսաբանելու համար այս մթութիւնը որ զիս ալ բուական շուարեցուց (վասն զի երկու մարդպան կայ մէջտեղ), շարադրելու է բոտ հետեւելոյն. Ձայս գրեաց վասակ և եցոյց մարդպանին ձորայ, որում անուն էր Սերուխո:

303. Այլ հասարակ միաբանեցին — սոս հասարակ:

Ի ներքս փակեր. — հոս վերջակէտը պիտի ըլլայ ստոր:

Որք մարտնչինս ընդ մեզ — յապաւել աւելորդ սն—մարտնչիւն:

305. Եւ կողոպտէին. — յապաւել ևս ը:

306. Ձոր պատրաստական ամեալ աշխարհին գայթակղութիւն — զորս պատրաստական ամեալ էր Պարսից յաշխարհին գայթակղութիւն:

308. Ապրտամբին վասակայ, յետս կացեալ . . . — ուղղել . . . վասակայ, որոյ չկեսս կացեալ ևայլն շակերտով մինչեւ Ձու ատարհալը. իբր գուժկանին բերանացի խօսքերը, ինչպէս ուրիշ տեղեր եղած է սոյն տպագրութեան մէջ:

Չու արարեալ ի տեղւոջէ անտի՝ դառնալ — Չու արարեալ
Վարդանայ . . . դառնայր . . .

311. Ոչ կարէր զմիով տեղեալ . . . — ոչ կարէր Վարդան:

312. Եւ այնպէս ի նեղ արկանէր զնա և զամենայն զօրսն որ
բնդ նմա էր — ի նեղ արկանէր զՎասակ . . . որ բնդ նմա էին:
— Այս ամենայն աջողութիւն — ահաւասիկ բառ մ'ալ զոր բնաւ
տեղի չկայ երկու տեսակ գրելու, որւմ հետեւ, ըստ ամենայն հա-
ւանականութեան, կը կրկնենք, ոմանց ձեռագրաց մէջ սկզբնական
յ գիրը ծակուած կամ եղծուած կամ անբնութեան զտրածած է
եղեր. ուղղել յաջողութիւն:

Պատուէր հրամանի տուեալ տշխարհին — Եթէ այս ձեւը իս-
կապէս Եղիշէի ալ ըլլայ և ոչ գրչագրաց այլայմունք, դարձեալ
Ոսկեդարու հայերէնի պատւոյն անվայել կը համարիմ անճկա-
կան այս օրուպ, օրստագ, օղորդնսան ըսելով՝ ուսանց խօսքը կարե-
լու անվերջ պարբերութիւններ կազմելը: Հետեւաբար ուղղել՝
պատուէր հրամանի խայլն:

313. Արձակեցին զնա հրեշտակութեամբ. — աւելցնել առ
Յազկերտ, ինչպէս դիտել տուած է Բաշան առանց սակայն անձամբ
ուղղելու իր տպագրութեան մէջ:

314. Ձիորհրդակցօք արկանէր — այնչափ աւելորդ ներ գոր-
ծածող մեր սիրելի վարդապետը այս տեղը, ուր պէտք էր, մոռ-
ցեր է գնել ն (եթէ բնդօրինակողաց չէ յանցանքը) — ուղղել զխո-
րհրդակցօքն:

Յանդուգն յարձակմանէն — ի յանդուգն:

Դարձուցանել ի մի օրէնս — դարձուցանել զնոսա . . .

316. Ձի տուեալ է քեզ աստուածոցն — նախընտրելի է յաս-
տուածոցն:

Հաճոյ թուեցաւ բանքն — քուեցան. — Դարձեալ և դարձ-
եալ կը հարցնենք. ինչո՞ւ մինչեւ ցարդ չեն սրբագրուեր այսքան
պարզ քերականական սխալներն. արդեօք Եղիշէի գրածները
պտտադամ Աստուծո՞յ էին, եթէ նոյն իսկ իր գրչէն ելած բլլային,
մինչդեռ տարակոյս չկայ թէ գաղափարողաց սխալներն են:

317. Ձի բռնի կայցին և տարցեն. — երկուքն ալ հուսաա-
րապէս կամ ներգործական պէտք է ըլլան կամ կրաւորական.
ուղղել. — Կարգէր անդրէն իւրաքանչիւր — իւրաքանչիւրով:

Ձքէն վրիժուցն խնդրելոյ — խնդրել:

318. Զի յաջողութեան իրացն ի ձեռն իւրոց պաշտօնէիցն հրամայէր — Ահա խրթնաբանութիւն մ'ալ որ գրչագրաց ազաւաղման արգիւնք կ'երեւայ: Ըստ իս վերակազմելի է այսպէս — զի յաջողութիւն իրացն ի ձեռն իւրոց պաշտօնէիցն համարէր:

Առնել համառօտս յաւիտենից ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց — Ի՞նչ քսել է համառօտս յաւիտենից, որ դուրերէ ի վեր գրուեր և արատապուեր է, և ոչ ոք չէ անդրադարձեր թէ պակաս բաւ մը ըլլալու է այս տեղ, ոչ ոք չէ աշխատեր զայն գտնելու և լրացնելու, մինչ շատ դիւրին էր. զի Եղիշէի մէջ մէկէն աւելի անգամ ակնարկութիւն կայ հանդերձեալ Դատաստանին: Այսպէս Փորթուկալեան տպագրութեան մէջ սոյն 318 էջէն զատ՝ յէջ 197 — «գիտատումն երկրորդ գայտեանն՝ զհրաշակերտ յարութիւնն առնելով բոլորեցունց, զհամառօտ հասուցմունսն արդար դասասաննին»: Նոյնպէս յէջ 242. «Խոստացաւ Բ. անգամ դալ ահաւոր զօրութեամբ . . . ասնկ դասասան արդար ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց»: Ըստ այսմ «առնել համառօտս յաւիտենից» պէտք է լրացուի և ուղղուի «առնել համառօտ դասասան յաւիտենից» (համառօտ դատաստան կը նշանակէ justice sommaire, զի մտածեր են թէ հազարաւոր, բիւրաւոր մարդոց դատաստանը տեւնուելու համար մէկ օրուան մէջ՝ շատ համառօտ ըլլալու էին անոնք:

Եւ ոչ մոլորիմքին ևւք ջնջել:

319. Իբրեւ գիտաց եթէ ոչ կարեմք — ոչ կարեմ, աւելի ճիշդք ոչ կարէր: Եւ չեմ կարծեր թէ այս կերպով առաջին դէմքի գործածութիւնները բուն պատմագրինը ըլլան, գրչագրաց վարկունելի են:

322. Լնդաներար — քնտաներար. տեղի չկայ զիստ ուղղագրութիւն մ'ալ ստեղծելու, որ դարձեալ գրչագրական սխալի արգիւնք է անշուշտ, թէև բառարաններու մէջ ալ մտեր է:

Կարիցեմք — ըսա իս հոս ալ Գ. գէմք ընելու է՝ կարիցի:

323. «Ձեռն արկ կամակորութեամբ» պարբերութեան երեք շորս ագեղ ևւերը կրնան յապաւուել՝ մէկը Թողլով միայն: Նոյնպէս «ե ի բազում յայլ տեղիս» պարբերութեան անախորժ ևւերը:

326. Առ այր մի որոյ վասակ անուանէր. — որոյ վասակ անունն էր:

Զոր միաբանեցին երկոքեանն — յոր:

Առաւել զինքն հաստատէր հաստատուն քան զամենայն զօրան Հայոց, երդնոյր և հաստատէր. — հաստատէր բային երկու տողի մէջ երեք անգամ տգեղ կրկնութիւնք հաւանական չէ որ եղբշէի գրչին տրդիւնք ըլլայ, այլ ձախորդ գաղափարողաց գործ. քստ իո՝ առաւել զինքն համարէր (կամ հաւաստէր յինն) հաստատուն:

329. Տանէր զառաջեալ — տանէր Վասակ զառաջեալ:

Եւ այսպէս շարժեաց — և ա՛յնպէս շարժեաց Վասակ:

331. Թէ քանի՞ գունդ — Թէ ի քանի՞ գունդս:

332. Եւ իբրեւ զայս ամենայն տեղեկացեալ ի նմանէ — ճեղեկացաւ:

336. Զանգիտելով, իբրեւ անարի գոչով վատասիրտք — ուղղե՛լ զանգիտելով իբրեւ. զանարի վատասիրտս:

Եւ ծառայել յերկրի. — Զնջել ևւք:

Եւ ընկենուլ զանձինս յօտարութիւն ընդ Աստուծոյ գիւտից — և ընկենուլ զանձինս յօտարութիւն՝ ընծանուրիւն ընդ Աստուծոյ գիտացին:

337. Որ ոչ քակեցան ի սուրբ ուխտէն — լուազոյն է՝ փակեցան:

343. Մարմնական համարէին զկոխն. — մարմնական ինչ:

345. Ի վերինն երեսս — ի վերին երեսս:

Բայց ի ծածուկ զխորհուրդս տէր ինքնին վկայէ — բայց ի ծածուկս սրտից մտոց, Տէր ինքնին վկայէ:

346. Եւ զի այս պարգեւք ոչ ամենեցուն է անկ — այս պարգեւ:

347. Եւ որ մեծն քան զամենայն տասցից — մեծն է:

348. Իսկ յետ բազում աւուրց. — ոչ բազում աւուրցք ճիշդ կ'երեւայ — ուղղել:

352. Հեղմամբ տրեամբն — հեղմամբ տրեանն:

Եւ մեծամեծ վայելեցաք — մեծապիս:

Նախանձուն իւրոյ — նախանձու իւրով:

Բուսուցանէ. — բուսուցի:

353. Ծով և գետք ճանապարհ գործեցին — յորդեցին:

Պորիւպ քաղաքին ձայնիւ. — քաղաքին Նրիֆովի . . .

354. Զբանն Առաքելոյ — զբան Առաքելոյն:

Տեղի առեալ անդրէն — զտեղի առեալ:

355. Որք կուրացեալ են ի ճշմարիտ կենացն. — որք ուրացեալք են:

Ապաքէն ի սմին նիւթոյ է մասն — սմին նիւթոյ :

356. Լոյսն ճշմարիտ, կուրացեալ վրիպեցան — Լոյսն ճշմարիտ, կուրացեալքն վրիպեցան :

Լնկերակից ոստանայական գործոյն. — ընկերակցաց :

Զկատարեալ նահատակ առաքինութիւնն — ահա անհեթեթ խեղաթիւրում մ'ալ. — զկատարեալ նահատակութիւնն :

Ի ձեռն իւրաքանչիւր առաքինութեանց — ըստ իւրաքանչիւր :

Յանձնեալ ձեզ ի նոցանէ աղօթիւք : — Դարձեալ ի գրչագրաց ազաւաղեալ նախադասութիւն մը, զոր կը ջանանք վերակազմել այսպէս. յանձն արարեալ զձեզ ի նոսա աղօթս :

359. (Ծանօթ.) Տարակոյս չկայ որ Պոլսոյ տպագրութիւնն է ճիշդք. ողբակից ներքին սիրելեաց. բայց ըստ մեզ՝ սիրելեացը ոչ սեռական է հոս, ոչ ալ յատկացուցիչ, այլ արական բնութեան խնդիր՝ զօրութեամբ իմացուած երկրորդ լինիցիքի մը :

364. Ո՞վ իսկ է բաւական — ո՞վ իցե բաւական : — Որպէս կո-
փիւնք — որպէս զի . . .

365. Անդ էր տեսանել շտապ — զշտապ :

Տարակուսանացն երկոցունց կողմանցն — առաջինին և յօղը ջնջել :

Եւ կամ յամուր քաղաքի. — ջնջել և կամք :

366. Օրհնասք — ահաւասիկ՝ տարբեր ուղղագրութիւն մ'ալ օրհնասին, որ բառարաններու մէջ ալ մտած է՝ միայն Եղիշէի հեղինակութեան վերագրուելով կարծեմ. ըստ իս ուղղելու է միօրինակ օրհնասի :

Վասն այնորիկ և ոչ կարէին կալ ճշմարտիւ ի վերայ սուրբ մարմնոց երանելեացն. — Այս պարբերութիւնս ալ բաւական մութ է, զոր փորթուկալ բաշտ ալ չէ մեկնաբանած : Կ'երեւայ թէ ըսել կ'ուզէ՝ փայտահատներու ձեռքով ծառերէ կտրտուած փայտերու նման գետնին երեսը ծածկող նահատակաց դիակներուն վրայ կոխկռտելով կենալու չէին հանդուրժեր մերոնք. բայց ճշմարտիւ բառք քիչ մը անյարմար կը թուի այս մեկնութեան : Զըլլա՞յ ի մարտին :

Ի մուտս արեգականն. — ջնջել աւելորդ և գիրք :

367. Ոչ գոյր այնուհետեւ ի մէջ գլխաւոր — ի միջի :

Դունդն մնացելոցն. — գունդք մնացելոցն :

368. Ոչ որպէս կարծէր զպատերազմն կատարեցաւ — պատե-

բազմն: — Հնարս նենգութեամբ — նենգութեան՝ երկու գործիւ-
կան (խաբէութեամբ) աններդաշնակ դալուն:

370. Արդ՝ դարձեալ յայնժամ դրդեաց զՄուշկանն նիւսալա-
ւաւրս — յայնժամ ուրացեալն Վասակ դրդեաց . . .

Արեաց առեալ զգօրսն: — Արեաց: Առեալ զգօրս գնդին Պարսից:
Յօր անկեալ էին գունդ մի — անկեալ եր.

Զհետ շար խրատուն վասակայ — շար խրատուն նորա:
Եւ ոմն ի քաջ — մի ոմն ի քաջ:

Յորոց բազում իսկ լուեալ: — զոր եւ բազումք լուեալ:

371. Ոչ ունէին համբար ի ներքս: Իբրեւ ոչ կամաւ — այլ
բանգի ոչ ունէին համբար ի ներքս, ոչ կամաւ:

Ելեալ կացին տաղի, հրամայեաց — տաղի գօրագլխին Պար-
սից, որ եւ հրամայեաց:

Ընդ մահ քաջ նահատակացն: — ընդ մահու:

Երկերիւքն և երեքտասանքն — երկերիւր և երեքասանքն:
Գանի մը տող վար — երկերիւքն — երկերիւր եւ երեքասանքն:
Զանօրէնն զվասակաւ — զանօրէնն վաստիւաւ:

372. Յարիւն յապաժոյժ: — յարիւն և յապաժոյժ:

Գազանացին քովի ստորը կէտի փոխելով՝ ջնջել հետեւորդ եւր
— որ և ամենայն փափկութիւնն — որով և ամենայն . . .

373. Ամենայն մարդ եկեղեցի էր. նոյն ինքն քահանայ — և
նոյն ինքն:

Զյափշտակութիւն ընչից բազմաց — ընչից իւրեանց:

374. Բազումք յազգէ ի մեծ նախարարացն էին — բազումք
ի նոցանկ յազգէ մեծ նախարարացն էին:

Տմորեաց, և կէսքն: — Տմորեաց. կէսքն:

Զբազում նեղութիւնն: — նեղութիւնն:

Զամբարշտին շարութիւն. յարուրիւնն, — խնդրէին յիշատա-
ծոյ — խնդրէին ի նմանի: Յորդորէր և ստիպէր — և ստիպէր սա:

Զգօրսն Պարսից ի մօտաւոր կողմանց աշխարհին

Պարսից, որ ի մօտաւոր կողմանս աշխարհին կային:

375. Եւ ցուցանէր զանճառ փախուտ տնմեղացն: — Ահա
պարբերութիւն մ'ալ ազաւաղեալ, որուն մէջէն չեն կրցեր ելնել
ո՛չ բարեյիշատակ բաշան և ո՛չ Հ. Վ. Հացունի՝ Եղիշէի այլևայլ
օրինակները բազդատելով ալ: Թեթեւ բանաւոր սրբազրութեամբ

մը անմիջապէս կը ճշդութի իմաստը, միմիայն զ նախագիւրջ տեղա-
փոխելով. եւ ցուցանէր անվնաս զփախուստ անմեղացն — ասոնց փա-
խուստէն ոչ ոքի վնաս չի գալը կը բացատրէր:

Զառաջին կարգ ուխտին քրիստոնէութեան. — զառաջին
ուխտն կարգին քրիստոնէութեան:

Արձակել զապատակաւորն — զապատակաւորսն:

376. Զի զեկեղեցիսն տյրեցեալ էր. — տյրեցեալ էր նոցա
(պարսիկք և ուրացողք):

Ի նախանձ բրգեցան բարկութեամբ. ի նախանձ բարկութեան
բրգեցան:

Գնդին Պարսից և կոտորեցին. — գնդին Պարսից. կոտորեցին:

377. Իտգարեցին. . . ձեռնպահ լինել եկեղեցեացն. — ձեռնպահ
լինիլն եկեղեցեացն: Անպատճառ ձեռագիր մը գտնելու հարկ չի
կայ սրբագրելու համար պարբերութիւն մը՝ ուր յայտնի սխալ կայ
իմաստի. գրուածքի մը հեղինակն ալ կրնայ սխալած ըլլալ:
Արդ՝ «գաղարէին ձեռնպահ լինել եկեղեցեացն» կը նշանակէ թէ
սկսած ձեռնամուխ լինել եկեղեցեաց, ինչ որ հեղինակին ըսել
ուզածին հակառակը կ'ըլլայ. ուստի կամ՝ ձեռնամիզ լինել պիտի
ըլլայ կամ ձեռնպահ լինիլն:

Ուխտն զոր եղեալ էր. — պիտի ըլլայ զոր եղեալ էր նոցա:

Մեղագիր. լինէին նոցա. — լինէին նոցա հայր:

Ապա գունդ բազում գումարէին — գումարէին հոնս:

Գնայր խաղայր — խաղայր գնայր (սխալ չէ, բայց ըստ սրում
վերջին ձեռն էր գործածականը. հոս գրչագիրը կրնայ սխալմամբ
ետ առաջ դրած ըլլալ. ըստ այնմ ուղղեցինք):

380. Հասարակ լուայց յատենի — առհասարակ լուայց յա-
տենի: Թէեւ հասարակ՝ առանց անի ալ բառարանները տնցած
է, բայց ես գիպուածի արդիւնք կը համարիմ այդ ջնջումը (այ-
րուած, ցեցուկեր եղած և այլն):

Իսկ զսուրբ քահանայսն . . . հաստնէին — հասուցանէին (ըստ
ճայեանի օրինակին): Նախապատիւ կը համարիմ ուղղել՝ տարր
խոնարհայն. ապա թէ ոչ, գոնէ հասանիլինն աւելցնելու է նոյն:

381. Վասն որոյ և ինքն իսկ շրջէր. — և ինքն իսկ Աստուծոյ
շրջէր:

Արժանի տունէր՝ թողուլ զառաջեալ. — Միթիւ է պարբերու-
թիւնդ, կը գիտէ Փորթուգալ բաշտ. բայց կը յիշէ Անձեւացեաց
օրինակը «զառաջեալ կոչելով» (կրնայ ըլլալ ևս կոչեսոյ զառաջեալ:

ինչ որ կատարելապէս կը փարատէ մթութիւնը) Զեմ հասկնար թէ
ինչո՞ւ վարաներ է հանգուցեալը և չէ սրբազրեր բնագիրը:

Որպէս զիտրդ և ունէին. — որպէս ունէին. աւելադրութիւն
մը զոր յաճախ կը գործածէ Նդիշէ:

Եթէ ոք ի հեռի աշխարհ ուրեք գնացեալ իցեն. — իցի:

Եթէ յազատաց իցեն, եթէ ի շինականաց իցեն — իցի — իցի:

Նրդմամբ կնքէր և առաքէր. — Նախընտրելի է՝ զայս ասիւր
և երդմունս կնքեալ առաքէր:

Մեծն էր քան զամենայն որ — զամենայն ը բութով բաժ-
նել որ էն:

383. Վաւերականի մատանի Վասակայ — վաւերականն մա-
տանի կամ վաւերական մասանի:

384. Եւ իմացեալ մոգացն և ի փշտիպանացն որք ի կապանսն
ապրեալ էին և ապա ածին յարքունիս:—Այս պարբերութեան թէև
իմաստը հասկնալի է, բայց քերականական կազմը թերի կամ
աղաւաղեալ կ'երեւայ. քստ իս յարմար է վերականգնել այսպէս.
«այլ և իմացեալ ի մոգացն և ի փշտիպանացն քի էին ի նոցանէ,
որք ի կապանսն արգելեալ էին և ապա ածեալ յարքունիս, հար-
ցին և ցնոսաւ և այլն»:

Որ եղեն ի զօրքն արքունի — ի զօրսն:

388. Կապէր և զայսոռափուրսն. — ահա բառ մ'ալ դարերէ ի
վեր այլ և այլ կերպով գրուած՝ պատփուրս, պատիւ վարսին և այլն,
որ յայտնի է թէ ծումակալ կը նշանակէ, բայց բառին ուղղա-
գրութիւնը չեն կրցեր ճշգրել ո՛չ Հայկազեան բառարանին հեղի-
նակաները, ո՛չ փորթուկալ բաշա և ո՛չ Հ. Վարդան Հացունի. մինչ-
դեռ քստ իս շատ պարզ է այդ բառին բուն և նախնական կազմը,
այն է պատփուրս. մազերը պատուղ (նարօտ, երիզ կամ ոսկի շղթայ)
ինչպէս կ'ըսենք սևղմիրան՝ իրանը սեղմող (գործիք կամ բաճկա-
նակ). կրնայ ըլլալ նաև պատուրփաւսն:

389. Տուեալ գտնէինս ի փորձութիւնն. — ի փորձութիւն:

Եւ սուրբքն որ յառաջագոյն հասեալ էին, կապանօք ունէին
զամենեանն ոտ դրան արքունի: Իբրեւ տեսին զնա . . . — հաս-
եալ էին, քոնդի կապանօյ: ունէին զամենեանն տա դրանն ար-
քունի, իբրեւ տեսին զնա . . .

Զարդարեալ և շքեղացեալ և բաղմամբսի գնդաւ գայր — զի
բաղմամբսի գնդաւ գայր:

ի ներքին գահլիճսն որ էր հրապարակ մեծամեծացն. — դահլիճն որ հրապարակ մեծամեծացն էր: Սենեկապանն — սենեկապանն: Յդեաց առ քեզ. յորմէ՞ — յդեաց զիս առ քեզ ևս ասե յուզմի՞: 290. Կապեցին զոտս և զձեռս — զձեռս նոցա:

Զնեղութիւնսն որ անցեալ էր — զնեղութիւնսն որ անցեալ էին:

391. Բազմանայ վարձ հատուցմանց պարգեւին — պարգևատուին:

392. Զպարտերս — զպարտիս: — Նախնեացն մերոց — իւրոց:

393. Զեռաւ փոր նորա, և հարան — փոր նորա, հարան:

394. Մահուան նորա. — մահուան իւրում:

Նշովս ի հետ արկցէ — նշովս զհետ նորա արձակեցի:

395. Խաղայր, գնայր. — խաղայր գնայր նա:

396. Խոնարհէր առ քրիստոնեայսն և սիրով — . . . քրիստոնեայսն, սիրով: — և և կարի յոյժ գառնանայր. — յապաւել ևս էր: Իբրեւ այլ ոչինչ էր ձեռնհաս — յայլ: — Երթայր և պատմէր նմա — երթեալ պատմէր:

Որ բազում ազգք բաժանեցան — որով: — Նորա լուեալ էր. — լուեալ էր զայն: — Ստուգեաց ևս ի Բելայն յայնմ — քնջել յայնմ:

Եթէ խաղացեալ գայ — եթէ խաղացեալ գայ արհայ Պարսից:

Այլ ի վերջի թեւոյն անկեալ — այլ ի վերայ վերջնոյ թևոյն անկեալ:

Ի վերայ զօրացն արքունի. — քնջել ի վերայ:

397. Եւ ինքն ողջանդամ — ասլա ողջանդամ:

Եւ իբրեւ ետես եթէ անարգանօք և վատթարութեամբ դարձեալ եմ ի պատերազմէն — . . . ետես Բազկերս եթէ անարգանօք և վատթարութեամբ դարձեալ էր ի պատերազմէն:

Զգիտէր թէ յո՞ թափէր զթոյնս գառնութեանն. — զգիտէր յո՞ թափել . . . — զոր գործեաց — գործեաց նա:

Սկսան բանս — սկսաւ բանս: — Քրիստոնէից որ են — որ կան:

398. Եւ սրով վախճանել — և եթէ ոչ հաւանեցին, սրով. . .

Այլ զնոսա մոգպետին յառաջագոյն, որում յանձն արարեալ էր. — Այլ զնոսա մոգպետին, որում յանձն արարեալ էր յառաջագոյն:

399. Համակդէն անուն էր — համակդէն անունն էր:

401. Առ ի ազիտութեան — առ ազիտութեան:

Լուայց ի նոցանէ բանս ինչ ողորանաց. — ըստ իս նախնա-
բելի է՝ լուիցեն բանից ողորանաց. (տես էջ 417) — Զատ և որոշ-
եաց — զանազ սրոշեաց:

Ի նախարարացն զքահանայսն և հեռացոյց ի նոցանէ բացա-
դոյն — ի նախարարացն զքահանայս բացադոյն:

402. Դորակ և կէս ջուր. — դորակ մի և կէս ջուր:

Եզիտ ինչ ի նոցանէ: Մտեթ չէ բնու բացատրութիւնդ, ինչ-
պէս կը կարծէ բանասէր լաշան. իր տաւած մեկնութիւնը ճիշդ
է, տարակուսելու տեղի չկայ:

Եթէ պղնձի մարմինք ունէին նոքա — մարմինս. — բազում
ժամանակք են մեր — ջնջել մերք:

403. Այլ ընդ այլոյ տեսանէր որ երեւեցան նմա — այլ ընդ
այլոյ եր Յեսիլն որ երեւեցաւ նմա:

Ես և ոչ զմի ոք ոչ գիտեմ — ես և ոչ զմի ոք գիտեմ:

Դողային ամենայն մարմինքն, և թմրեալ — մարմինքն. թմրեալ:

404. Փութով ընթացեալ երթայր — փութացեալ երթայր:

Իբրեւ մեծ իմն աւետիս տանէր նոցա — իբրեւ թէ մեծ իմն
աւետիս տանելով նոցա:

Կայստեան ճեառն մերոյ — մերոյ Յիսուսի Գրիստոսի:

Եւ կամ վասն մերոյ հրաշակերտ շինուածոցն — և կամ
զհրաշակերտ շինուածոցն:

Զանժամանակ — զանժամանակեայ:

Այ երեւին ձեր արքունիքդ. — առ ոյինք երեւին. — կամեա-
ցի. լաւագոյն կամիցիս — Բայց վասն դիւրութեանս որ — զոր:

Էր մեր իշխանութիւն անդրէն յաշխարհին մերում չանկանել
մեզ ի ձեռս — իշխանութիւն անդիկն . . . չանկանել ի ձեռս:

Իբրեւ թէ գիտեաք զվիշտ վտանգիս — քիւն գիտեաք զվիշտս,

Զի թէ Աստուածն մեր . . . և առ սէր իւրոյ բարերարու-
թեանն — զի եթէ Աստուածն մեր . . . առ սէր . . . (այս 16
հատուածին յետագայ ահագին պարբերութենէն տեղ տեղ ևս երբ
յապաւելով, տեղ տեղ ստորները կէտի փոխելով՝ շունչ առնելու
հնար ձգելու է: Այսպէս դարձեալ ջնջել զգիցաւ ին առջեւի ևս բ
և ստորը կէտի փոխել. նոյնպէս կրտսեւացին առջեւի ևս բ ջնջել
և ստորը կէտի փոխել. ի գերեզմանի ևս զօրոյսկամբ ք փոխակերպել
ի գերեզմանի, ուստի: — Վերացաւ ին առջեւի ստորը կէտի փոխելով

ևւք ջնջել. նմանապէս յապաւել նստաւ ին առջեւ ի նւք. շարչա-
րակից լինել անմահ մեծութեանն — լինել նորա անմահ մեծու-
թեանն (հոս ստորը դարձեալ փոխել կէտի, ջնջելով հետեւորդ նւք)։

Իսկ յաւուր միոջ յերեկուն պահուն — իսկ յաւուր միւսով
յերեկոյի պահուն։

406. Ի դուրս տանն. նախընտրելի՝ ի դուռն բանտին։

Ահա նմանեալ է օրս այս սուրբ շարչարանացն քոյ — աւուր
սուրբ շարչարանացն քոյ. — Լաւագոյն կը համարիմ պատճառի-
նորք պատճառ ի փոխել։

407. Եկիր վասն ամենեցուն մեղաց — եկիր և մնաւր վասն.
Եւ զայս իբրեւ ասացին. — ասաց։

Սանդուղք լուսեղէնք — լուսեղէն. Բաւր անեղական է, բայց
պէտք չէ շփոթել որպէս թէ բազմաթիւ սանդուղիներ կ'երեւէին։

408. Ի բերանոց — ի բերանոյ՝ նախընտրելի. — Այլ թէ տեսից.
այլ զի տեսից։

409. Եւ նմա յանձն արարեալ էր զկապեալսն. ուզգել քերա-
կանական սխալը աւելցնելով պահել զկապեալսն. ինչպէս կ'երեւի
նաև յերես 413։

Ուզգել և տան իւրում աւագան. — ի տան իւրում։

Եւ ի ծնունդս նորոգութեան վերստին հոգւոյն սրբոյ — և ի
ծնունդ վերստին նորոգութեան ի հոգւոյն սրբոյ։

410. Ի մարդկանս հարուածոց — ի մարդկան։

411. Որոյ քաղաքի քաղաքապետ. — որոյ քաղաքապետ։

Առաքինեցաւ առնելով զնշան յազթութեան. — առաքինա-
ցաւ առնելով։

412. Ի վերայ մեր — ի վերայ իմ։

Ի բազմականացն անդ, գոհանային — ի բազմակոնական և
գոհանային։

413. Մերժեցան. — մերժեցին։

Որում յանձն արարեալ էր զշարչարանս սրբոցն. — որում
յանձն արարեալ էր սրբայի զշարչարանս սրբոցն։

414. Մեր, որ վարդապետք օրինացդ էին — մերս։

Փայքարիմք — պայքարիմք։

415. Լնդ ամենայն երկիր — որի ընդ ամենայն երկիր։

Ոսկերքդ նաժարացւոցդ. — ներգաշնակութեան համար ջնջել
առաջին աւելորդ դն։

Նոյնպէս մոգացդ և մոգպետացդ — ջնջել առաջինդ։

Իմ է քեզ երգումն տուեալ. — աւելի վայելուչ ոճով՝ իմ երգումն տուեալ քեզ։

Եւ աշխարհաւ փութիշ ի վերայ յարուսջիւր և շկօթակ արասջիւր. և երբ յապաւելու համար — ի վերայ յարուցեալ շկօթակ արասջիւր. և անդ ընկեցեալ զնա — անդ ընկեա՛ զնա. — և ընկալցի — ուր ընկալցի։

416. (Մանօթ.) Փարպեցիէն մէջ բերուած հատուածէն. և որ ոք, ասէ, յիւրում տանն ունիցի ինչ սնոցի. ապագր. վրիպակ. Գիտի բլլայ անսի։

Յաջողութիւնս գտանել, պիտի բլլայ՝ գտանեն։

417. Յայտնի եւս կամէր. — յայնմապես։

418. Եւ սպասաւորքն . . . հրամայեցին պահել զգուշութեամբ — և զսպասաւորան։ — Եւ միջինն երրորդին և երեքեանն միմեանց համարէին զնա. — և միջինն, յերրորդէն և երեքեանն ի միմեանց համարէին զնա։

419. Հրամայեցին դահճացն իւրեանց. յապաւել իւրեանցը։

420. Այլ և այգ. — Եւ արդ. — Որպէս եղերուք պատճառք չարչարանաց մահուն. — չարեաց և Վսիւռ. — և վասն զի անարգեաց. այլ վասն զի. — Շկօթակ արարի — շկօթակ արատ։

421. Բայց ասեմ քեզ, որում սակաւիկ մի տեղեկագոյն էս. — Զայս ասեմ քեզ։

422. Որք իբրեւ զքեզ և զչարագեւ իշխանն քո, որք ուրացեալն էք ի նմանէ. — Ամբողջ այս տհազին անտունելի հատուածք՝ իւրով կապուած՝ կրնայ բարեփոխուիլ և կոկոսիլ ըստ հետեւելոյն՝ յապաւելով ուրեք ուրեք իւրեր. Թագաւորին ձերոյ, և զմեծամեծ պարգեւս — զեղչել եւ ը. Եւ զհայրենի տէրութիւնն ի բաց կողոպտեցան — և ի հայրենի տէրութենէն ի բաց վտարեցան. կենաց աշխարհիս, նա և ոչ — կենաց աշխարհիս. նա և ոչ. ի վերայ զօրացն ձերոց, և բազումք — զօրացն ձերոց. Բազումք — , և կէտքն ընկեցան — և ը ջնջելով ստորը կէտի վերածել. Յարքայութիւնն յԱռաստուծոյ, և խառնեալ են ի գունդս. — յարքայութիւնն Աստուծոյ, ուր խառնեալ ի գունդս. — Եւ ցնծան ի պատրաստեալ յուրախութիւնսն — ցնծան ի պատրաստեալ ուրախութիւնսն. — Զերկնից լուսաւորօքն, որում — սրոց։

Ըրողան անդարձապետ, — անդարձապետն:

Ի պարգեւ աշխարհիս, զոր տուեալ է յիշխանութիւն ի ձեռս
Թագաւորի — որ տուեալ է ի նոցանէ (կամ զոր տուեալ է նոցա)
յիշխանութիւն ի ձեռս Թագաւորաց:

423. Եւ մի խափանեացին ծառայքն արքունի ի ծախս ուճկաց
սորս — օրինակներէն ոմանք ստորասական խափանեացին. կը վա-
րանիմ երկուքէն մէկը ընտրելու, երկուքն ալ սխալ չեն ըլլար
տրուած մեկնութեան համեմատ: Առաջինը կրնայ մեկնուիլ թէ
արքունեաց սպասաւորները կրակին ուտելիք մատակարարելով
իրենց բուն պաշտօնին պարտաւորութեանց չթերանան. իսկ երկ-
րորդ ձեւը կրնայ մեկնուիլ, որպէս զի արքունեաց մէջ այդ աւել-
ւորդ պաշտօնի սպասարկութիւնն և ումպետ ծախքերը ջնջուին:

424. Արկեալ զլոյսն ի գունդ նորս. — լոյսն:

Թերեւս սխալ չըլլար հայցականն ալ, եթէ զօրութեամբ իմա-
նամք Լիստուած տէր բայի կամ աւելցնենք իսկապէս. բայց այդ
մէն մի գործողութիւնները Լիստուծոյ յատկացնելը, իբր թէ
Լիստուած լցուցած է ամանը լուսով և ինք վար կը թափէ անոր
մէկ ծակէն ևայլն, պատշաճ չերեւար, այլ գունդը լցուած է
լոյսով որ վար կը հոսի ինքնին: Ետագային համար, զոչա տուեալ
է մեզ յառաջնորդութիւն, այդ անպատեհութիւնը չիկայ և
կրնանք զայն և հետեւորդները հայցական պահել անուն բային
գնելով. տուեալ է մեզ Լիստուած:

425. Եւ Լիստուած անունն մեծարելով — անուանելն:

Զայդ քեզ յանձն ոչ առնու — յապաւելի ինքը:

Եւ իմանամք զսա. — զստատ:

426. Ոչ գնան — (հաւանարար) սո ոչինչ գնան:

Կասկածն իսկ եղեւ — կասկած:

Նարձատիւն հատաւ ամենայն ջղացն. — յամենայն:

Սրով հատանել — սրով հաւաքիլ:

427. Քանզի թէ ի դոյն միտս. — (յաճախ իրի ի տեղ քի և
քի ի տեղ ալ մերթ իրի կը տեսնեմք իղիշէի և փարպեցւոյ մէջ:
Չեմ կարծեր թէ ի. դարու մէջ այդպէս էր, աւելի հասանական
է որ դադարաւորողք շփոթած ըլլան՝ մանաւանդ երբ իրի ին տու-
ջին գիրք եղծուած կամ ջնջուած ըլլայ բնագրին կամ իրենց
ձեռքը գտնուած օրինակին մէջ՝ թրջելով կամ ցեցակեր ըլլալով.
Հոս ներդաշնակութեան համար ալ անպատեհաւ իրի ն է գործածելի:

Եւ իմ եղեալ է ի մտի իմում. — ջնջել եւ իմումը
 իբր աւելորդ:

Եւ ձեռնարկութեամբ բժշկաց չիք գտեալ առողջութիւն —
 նախքնարելի է՝ և ի ձեռն բժշկաց չիք գտեալ զառողջութիւն:

Չարձրացեալ (տաղ. վրիպակ) ձանձրացեալ:

Վասն ալեացդ — ալեացն: Արժան է — եր:

Տրտունջ առնել — հաւանաբար ձեռագրի աղաւաղութիւն
 որ Բառարաններն ալ անցած է՝ վարդապետն աւագ ի սկզբունքով.
 Բայց հայցական հոլով խնդիրը չյարմարիր այդ մեկնութեան. ըստ
 այսմ ուղղել՝ ի տրտունջ ածել:

Եւ առանց խարդախ իմաստութեան խաղաղասէր լինել —
 ստորը կէտի փոխելով ևւք յապաւելէ յետոյ՝ նախքնարել անխար-
 ղախ իմաստութեամբ եւ անայտ վարդապետութեամբ՝ միջանկեալք
 յապաւելով:

Մոյորեցուցանէ զմեզ. — երեք զմեզներէն ջնջել այս մէկը՝
 428. Չանձրացեալ իցէ՝ ելանել — ձանձրացեալ իցէ ևւ անց-
 կայ ելանել:

Ձի անձանց ատելի էք — հաւանաբար ուսողք էք (ձեր անձին),

Այլ որ տեսցեր յինէն անսամ ձեզ — այլ զոր տեսցեր
 քե՛ յինէն:

429. Իստ բժշկական արժեւատին. — զբժշկական:

Ձի ոչ փոքր է ճշմարտութիւն նոցա բժշկութեանն — զի ոչ
 փոքր ինչ ի ճարտարութիւն . . .

Երթալ առ նոսա. — առ նա:

Եւ հասեալ ի մեծ հրապարակն. — և քմիշկն հասեալ:

Ի սրահան արքունի — ի սրահն:

Հանդարտ կայցէ, և կամ թէ լեարդն — ջնջել ևւք:

Եւ կամ թէ շարժք երակացն — յապաւել ևւ կամք:

430. Այսպիսի գիտէ. — այսպիսի գիտէ:

Յիշխանութեան մեծի, հոգ յանձին տանել — յիշխանութեան,
 մեծ հոգ յանձին տանել:

Յանչէջ հուր գեհնին, մարմնովդ, թէ կամիք — գեհնին
 մարմնովքդ. հանդիս, եթէ կամիք:

Վերստին ծննդեամբն ծնեալ զմեզ . . . և ի ծածուկ հար-
 աւածոց . . . — Եւսալ զմեզ . . . — Բետոյ ի ծածուկին եւք ջնջե-
 լով նոր նախադասութիւն մը սկսիլ: Ի ծածուկ հարաւածոց . . .

431. Մարմնոյ անձին — անձինն։

Յայնժամ մեկուսացոյց — Յայնժամ անօրհնն Դեմշապուհ մեկուսացոյց։

Գողութիւն, զոր ետու քեզ. — գովութիւնն . . .

Եւ ապաս պաշտամանն — զսպաս։

432. Փողոտեա՛ — Կամ փողոտեա՛։

Որ գիանագոյնք են քան զձեզ — Յիսապոյնի աւելի բանաւոր կ'երեւայ տեսեզ։

Խառն է դա յամենեցունց — լաւագոյն՝ ընդ ամենեկին։

433. Պաշտօնեայք ամբարշտութեանն — զեղջելն։

Ի կացնի — Ի ջիւղատակրի. աւելի բանաւոր կ'երեւայ բացաւական հողովք. Ի կացնի, Ի փայտակրի (կացին գործածելէն, փայտ կրելէն)։

434. Նստէր յատենի — նստէր Դեմշապուհ յատենի։

Գոչեաց իբրեւ առիւծ — իբրեւ զառիւծ։

Զաջ ուսն թիկամբն հետ — զայոյ ուսն թիկամբն համդերձ (վերջին դարերու ընդօրինակողք միայն հ. . . զիբը մնացած գրաւելով հնէ կարդացած է փոխանակ համդերձի։

Որ ինձէն զիս քեզ մատուցի — զոր ինձէն քեզ մատուցի։

Կատարէր մինչեւ զայս տեղի — ցայս տեղի։

435. Դարձեալ և լսէր ևս բարբառ. Ի վերուստ որ տսէր — դարձեալ լսէր բարբառ. Ի վերուստ զի տսէր։

Պսակացդ որ ձերով ճարտարութեամբդ կազմեցէք — զոր ձերով ճգնուրկամբդ կազմեցէք։

Իսկ ճշմարտութիւն գործոյդ — իսկ ճարտարութիւն գործոյդ։

Եւ միանգամայն կատարեցուն ամենեքեան Ի նմին տեղւոջ — Եւ միանգամայն կատարեցուն, վեցնիսն սոխա Ի նմին տեղւոջ։

437. Զի մի այլագէնքն — զի մի՛, տսեն, այլագէնքն։

Իսկ խուժիկն զոր յառաջագոյն ասացաք — զորմի։

Արկեալ գնէին. — անկեալ գնէին։

Ի շորրորդումն աւուրն. — աւուր։

Զայնքն ահեղք հնչէին — ձայնի։

Հասարակ գիշերու շափ — զհասարակ գիշերաւ։

Եւ թնգիւնք և որոտածայնք — և թնգիւնք որոտածայնք։

Եւ զնոյն բանս . . . բարբառէին — սոք զնոյն բանս . . .

Այր զքնկեր ի փախուստ — զրնկերի փախուստ:

Զոր կրեցին — կրեցին նոխա անդ:

438. Դի կանգեալ երեւցաւ ի կենդանեաց — կենդանեաց:

Եւ հրամանն արքունի ի գլուխ տարայք — զհրամանն:

Եթէ համբաւդ այդ յայտնեացին և հարցափորձ ինչ լինիցին
— յայտնեցի . . . լինիցի:

439. Սուրբ սպանելոցն. — վասն սուրբ . . .

440. Ի նոցուն ի դաճեացն — ի նոցունց դաճեացն:

Եւ սպառնալիք մահուանն — մահուան:

441. Զահագին արհաւիրան որ ի վերայ պահապանացն անկաւ
— անկան:

Զհեծեծումն քննութեան նախարարացն. — և զհծծումն նա-
խարարացն:

Ոսկերաց նոցա. ոչ խառն ի խուռն ի մի վայր ժողովելով, այլ
— ոսկերաց նոցա, զոչ ոչ խառն ի խուռն ի մի վայր, այլ:

Ի վեց տապանս ժողովէր — մոյրովեալ:

Եւ զանուանս իւրաքանչիւր ուսեալ — իւրաքանչիւր սրբոցն
ուսեալ:

443. Յետս ընդդէմքն պատահեաց նմա — յետս ընդդէմն:

Մի՛ բանիւք զփորձ կամիս տանուլ զմեր. — կամիր:

Եւ ամաչեցեալ գտանի — գտանիցի:

445. Եւ կամ արա՛ զպատուհասդ ըստ օրինակի վերջնոցս —
— այս խաթարեալ նախադասութիւնը, ուրկէ իմաստ չեւեր,
զարմանալի է որ այսպէս մնացեր է դարուց ի դարս. կը վերա-
կազմեմ զայն ըստ հետեւելոյն. — Եւ կամ արա՛ զպատուհասդ
ըստ ամեն իրինակի և ընչացս:

446. Մինչեւ տասն ամն լցաւ սպասաւորութեանն. — Շատ
աւելի հեշտաձայն կ'ըլլար ըսել. — Մինչեւ լցան ծասն ամբ
սպասաւորութեանն:

448. Այլ և ի սուրբ վկայից ցանեալ և ցրուեալք սպիտակու-
թիւնք սուրբ ոսկերացն. — Մե՛զք, Վենետկոյ Միթիթարեան միա-
բանութենէն գլխաւորաբար այսքան տնգամ տպագրութեամբ
լոյս աշխարհ ելած Ոսկեմատեանը ցարգ այս վիճակին մէջ, այս-
չափ անխնամ պիտի մնար. միջնադարեան տգէտ ընդօրինակողաց
աղճատմունք լի. և ի. դարերուն մէջ ա՛յս անտաշ ձեւով հայ
դպրոցականաց ձեռքը պիտի արուէին, իբրեւ Ոսկեդարու հայե-

ընի բնորելագոյն դասագիրք: Կը փորձեմ որքուշ մը ընել «ապէս».— Յանեալ և ցրուեալ ուղիսակութեամբ սուրբ ոսկերացն:

Զսուրբ եկեղեցիսն մեր և զորքասէր պաշտօնեայսն մեր զոր ի նմա կարգեալ հաստատեցաք. — զորս ի նոսա:

Եւ միւսովս — և միւս ևս կամ միւսանգամ եւս: (Պարզապէս զրչագրաց սխալ ըլլալու է և ոչ օրինաւոր ձեւ բռնի մը, ինչպէս կարծած է հոգելոյս Բաշան):

Զպատրի մեռեալ ի կարասի: — Կարծեմ պիտի ըլլայ. Զպիսի մեռեալ ի կարասի. (մեռած մարդ մը հարստութեան, աշխարհային ինչքերու պէտք չունենար):

449. Եւ վասն զի ոչ էր սովորութիւն. — աւելցնել նորս:

Զհրաժարեալսն յուսով յարութեամբ — յուսով յարութեան. Ես կ'ենթադրեմ թէ բացասիկ ո՞՞ համարուած այս ձեւը պարզապէս հին ատեն պատիւ գործածուելուն՝ փոխանակ ամբողջ ուրիւն, ուրեւմբ կամ ուրեւմբ գրելու՝ զրչագրաց սխալ կարգաւ և օրինակելուն արդիւնք ըլլայ:

Եւ զկապեայսն ակնկալութեամբ արձակելով — արձակման կամ արձակելոյ:

450. Զոր եթէ կամիցի ոք -- 128 հատուածին այս առաջին տունը միացնելու է նախորդ հատուածին հետ, և 128 հատուածը սկսելու է յաջորդ տունէն. — Զի եթէ զտքնութիւնն ևայլն:

453. Զգաւտացաք — զգաւտացարո՛ւմ:

Եւ արձակիք ի կապանացդ և ունիք անդրէն. — արձակիցիք ի կապանացդ և ունիցիք:

454. Այլ ոչ այնպէս: Այլ. — այս երկու այլ երէն ջնջել առաջինը:

Մի հարցանէք ցմեզ: Այստեղ կարծեմ լատագոյն կ'ըլլայ ներգործական սեպել հարցանէք բայք և գրել զմեզ:

Մինչեւ ումանք ի դառն դահճացն մեծապէս քաղցրութիւն անկամէր ընդ լսելիս նոցա — ումանց ի դառն դահճացն... ի խելիս:

Եւ սէր խնամոց — յապուել իւր:

Մանաւանդ զի նշանք եւս . . . յաջողեալ լինէր ի ձեռս նոցա — յինքին ի ձեռն նոցա:

455. Իրրեւ ոչ գոյր առ նոսա քահանայ: Բանասէր բաշան մութ կամ պակաս կը գտնէ Եղիշէի այս տունին մէջ բաւաները. մենք չենք կարծեր: Քիչ մը տարբեր է փարպեցիին պատմածէն, որ քահանայք կային, կ'ըսէ և որոց մասունքներու զօրութեամբ կը հրաշագործէին:

457. Յապաղումն եղեւ գարձակելոյն — ինչ անարամարտ-
նական սխալ. — արձակելոյն:

458. Առնէր մեծապէս խաղաղութիւն. — առնէր նա:

Նուաճէր անդրէն — նուաճիր:

Եւ բազում փառս տրար. — բազում փառս տրարեալ (ջնջե-
լով եւ ք):

Ոչ սիրով կարօցաք ածել ի հաւանութիւն. — ինչպէս այլուր
յիշեցինք, խնդրական է որ այս ձեւով ասացուածքը եղիշէն
բլլայ. ուստի պիտի ուղէի ուղղել կատարին. բայց եթէ հաճոյ
թուի բանասիրաց պահել այդ ինքնատիպ ոճը, պէտք կ'ըլլայ
եթէ ոչ բռնութեամբ. . . ածել ի հաւանութիւն, չտկերտի
մէջ առնուլ:

459. Զքոյրդ իմ, ասէ, և զքեռորդիդ. — թէև էապէս սխալ
է, բայց տւելի յոտակ կ'ըլլայ իմաստը գրել. — Զփոյր իմ և
զփուորդիս:

460. Իսկ ռոճկաւ և ի տաճար մտանել յարքունիս մեծապէս
առատացոյց քան զամաց սովորութիւնն. — այս նախադասութեան
իմաստը թէև հասկնալի, բայց քերականական կողմը խաթար-
եալ է. և բոլոր ալ պակասած կ'երեւայ. եւ ջանացի մօտաւորա-
պէս վերականգնել զայն ըստ հետեւելոյն. — Իսկ ռոճկաւ և ի
տաճար մտանել քոյրաւորեալ յարքունիս (պալատը սեղանի մաս-
նակցիլ)՝ մեծապէս առատացոյց զշնորհս իւր առ նոսա քան զա-
մացն սովորութիւն:

Իսկ կանայք երանելի առաքինեացն — զկանայս:

Ամենեքեան միահամուռ. — ռոքա ամենեքեան:

461. Ո՛ր գոյն թխութեան փարայիցն. — Այս յունական բառին
հայացած ձեւն է փախար. հետեւաւոր կրնայ բլլալ որ փախարիցն
բլլաւ բնագրինը. բայց որովհետև յունագէտ էր եղիշէ, գոյցէ տւելի
յունականին մօտ սոյն ձեւը գործածած բլլայ և մեր արդի փախարը
յետապոյն աղաւաղում բլլայ գրչադրաց կամ տրատումողաց:

Ոչ գոյր նոցա հաւնեմ խոհամոքք անուշարար. — Աս չեմ կար-
ծեր որ ընդգծեալ բառդ գրչագրաց ստեղծագործութիւնն բլլայ՝
այլ նոցա կողմանէ բնագրին սխալ բնթերցման տրդիւնք և կամ
ինչ որ հաւանագոյն է, հաւնեմ բառէն ասդին մաս մը տեղ եղ-
ծուած կամ միջատներէ կրծուած բլլալով պակասած է. ուստի կը
լրացնեմ հետեւեալ կերպով. — Ոչ գոյր, կամ տւելի ճիշդը գոյին,
նոցա հաւնեմով և ոչ իոնիսմով անուշարար:

462. Այլ հասարակաց էր նաբաթամուտն. — ջնջել վերջա-
կէտը և երկու տուները մէկի վերածել:

Եւ ոչ տնկան. — արկան:

465. Զակօնն արքայութեանն — արխայութեան:

Խորամանկութեանն. — խորամանկութեան:

466. Զանաւարմնոցն բերէ զնամանութիւն. — որով զանամարմնոցն:

467. Յերկնաւոր առաքինութենէ. — ըստ Եղիշեայ ոճին յա-
ռափնութենէն պիտի ըլլար. ծայրի և գիրք եղծուած ըլլալու է
բնագրէն. — վայելուչ է աւելցնել:

468. Ի յազմամարդոյ աղքատաց: Թէև հանդուցեալ Բաշան
ղգացեր է անհեթեթութիւնը այս պարբերութեան, բայց քաջու-
թիւնը չէ ունեցեր զայն սրբազրելու: Ի յազմամարդոյ ծայրի
սեռականացուցիչ ոյն այ անտեղի է. պարզապէս պիտի ըլլայ
ի յազմամարդ խորամանկութեանն ալ բնագրին մէջ Ի յազմամար-
դութենէն խորամանկ էր և քիչ ծայրը կրծուած կամ եղծուած,
նոյնպէս սրբազրելու էր արանց՝ առանց կանանցը որ թերեւս շփո-
թութիւնն է նախնական բնագրին արանց և կանանցին:

469. Առ ցրտոյն պահպանութիւն — առ Ի ցրտոյն պահպա-
նութիւն: — Առ արեգական պահպանի. — առ յարեգականի:
— Ամարանի, ձմերանի — աւելի հեշտայուր է՝ ամառայնի, ձմե-
րայնի: — Իբր թէ մի կէտ տեսակի ամենեքեան հայեացին —
ի մի կէտ դիտակի:

470. Եւ օրհնութիւն եռաշափս. — օրհնութիւնս:

Բանջար վայրենի — վայրենի ընդ օրինակողներն են. — վայրի:

471. Եւ գտանի ոչ — և ը և առջեւի ստորը յապաւել:

472. Կարգեն ի լսելիս ժողովրդեան — կարդան:

Պարտիւթ թեւակոխել. — թերեւս՝ քիչ ամփոփել կամ քիչ ամփոփել:

473. Զքեզ անդէն ի քեզ արշաւեացէ կողոպտել. — զքեզ իբր
գրչագրի սխալ յապաւել: — Զտէրունեան կանոն. — կանոնն:

474. Երիվարք մեր ցուցանեն զմեզ. — մեզ:

Արգելեալք զլսելիս — արգելալ:

476. Եւ ի քացախ դարձաւ սուրբ ըմպելիք մեր. — դարձան:

Իբրեւ զգերի առեալ ծախիցեմք — ծախիցումք:

477. Դինք փրկանաց: Փութա՝ — վերջակէտը ստորակէտի
փոխելով երկու պարբերութիւնները միացնել:

Գ. ՄԱՍ

ՍՐԲԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ Մ'ԱԼ ՂԱԶԱՐԱՅ ՓԱՐՊԵՑԻՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ՏՊԱԳՐ. ՎԵՆԵՏԻԿԻ 1891. — ԹԻՖԼԻՍԻ 1908. (*)

(Գ. ՏԵՐ ՄԿՐՏԻՋԵԱՆԻ ԵՒ Ս. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆԻ ԽՆԱՄՕՔ)

Հասցումս	Սխալ	Ուղիղ
Ա. 1. 2. Զժամանակի		Ի ժամանակի կամ զժամանակս
Բ. 6. Զմատնաւմ զաշխարհս Հայոց:		Աշխարհիս կամ զաշխարհիս Հայոց. (ուղղեալ է Թիֆլիզ)
Դ. 7. Զկտակս մկրտութեան լուսոյ:		Զկտակս մկրտութեան լուսոյ:
Գ. 9. Եւ խնդիր փութապէս հա- գացեալ:		Ի խնդիր:
Դ. 15. Այլ ընդ բազմաց լայնա- ծաւալս:		Այլ ընդ լայնածաւալ ծոփս
Զ. 22. Աղգին իւրեանց:		Աղգին իւրոյ

(*) Վենետիկեան տպագրութեան վրայ եղած են մեր սրբագրութիւնք յետոյ բաղդատուած Թիֆլիզեան տպագրութեան հետ, որ շատ քիչ բարեփոխուած է. առաջնոյն պակաս, ինչպէս նաեւ խառնուած մասերն ալ գրե՞ծ են նոյնութեամբ մնացած են, ինչ որ կը նշանակէ թէ այդ տպագրութեանց իբր աղբիւր ծառայած են գրե՞ծ, միեւնոյն սրինակներէ ծաւալի է որ փարպեցիին ինկած բանի մը Թերթերը չեն գտնուած մինչեւ ցարդ, որով անոնց նախընթաց և հետեւորդ երեսներուն ինչ ինչ մասերն ալ պիտի կրնային ուղղուիլ և լուսարանուիլ: Այսու հանդերձ փարպեցիին շարագրութիւնը շատ նուազ աղաւաղում կրած է, քան Աղիշէինը և Բուզանդիինը:

Է. 28. Մնուցանէ երկիրն ջրովք
արուեստիւք (խնդիրը ջրային
թաշուններու վրայ է)։

29. Մեծանձունք և յաղթա-
մարմին հաւքն։

Եւ կամ այլ բաղում . . .
ջուկք թռչնոցն։

Թ. 35. Ստուծեամբ և ոչ ստու-
գուծեամբ։

Ժ. 39. Եւ զիւր հայերէն նշա-
նագրացն

40. Զօրացեալ ի Սբ. Հոգւոյն
յորդորմամբ։

Առեալ բանք յեկեղեցւոջ։

41. Ի գեղջ միում։

42. Դիւտից այսորիկ։

ԺԲ. 56. Եւ որպէս կալեալ է զմեզ։
57. Յարքունիքն։

ԺԳ. 62. Միաբանել այսմ խոր-
հրդոյ մեզ։

Զոր միացեալ էին ի յինքեան։

65. Աշակերտեալք նորին հո-
գեւոր վարդապետութիւնի, Թիֆ-
լիսի տպագրութիւնը վար-
դապետի։

66. Եւ ոչ երբէք յանձն առ-
նում։

Արդեօք արուեստական լիճե-
րով, աւազաններով կամ
ջրանցքներով քան կ'ուզէ
թէ չէ ստուսիւիք տպաւո-
ղում է տարբեր ածականի
մը, չի կրցինք հասկնալ։

Մեծանձն և յաղթամարմին
հաւան։

Եւ կամ զայլ բաղում . . .
ջուկս թռչնոցն։

Աւելցնել էականն բայք և։

Եւ զգիւս հայերէն նշանա-
գրացն։

Զնջել ի նախդիրը։

Առեալ բան կամ բանաւ

Ի գեղջ միում։

Դիւտիս այսորիկ (կ'երեւայ
տպագր. վրիպակ, որբա-
գրուած ի Թիֆլիս)։

Կալեալ են զմեզ։

Յարքունիսն։

Միաբանել (կամ միաբանիլ)
յայս խորհուրդ ընդ մեզ։

Զոր միացեալ ունէր ի յինք-
եան (սրբապրուած ի Թիֆլիս.
բայս իս' ի նախդիրն ալ իբր
աւելորդ պէտք է ջնջուի)։

Արկուքն ալ սխալ. նորին հո-
գեւոր վարդապետութեան
միաբանութեամբ։

Կ'երեւայ թէ տպագր. վրի-
պակ է եղեր. ուղղուեր է
ի Թիֆլիս. ևս ոչ երբեք։

67. Եթէ ո՞չ գիտէք եթէ: Բապուէլ առաջին երէն:
ԺԴ. Մեկուսանայր: Մեկուսացեալ:

74. Փարպեցիին մէջ երբ խօսքի մը մէջբերում կ'ըլլայ, գրեթէ առհասարակ երբ կը գործածուի, և թէականի տեղ ալ քե: Ձեմ կարծեր թէ ասիկա սակեգարեան առում մը ըլլայ, ինչպէս Սաղմոսին մէջ կը կարգանք. «Ասաց անզգամն ի սրտի իւրում քե ոչ գոյ Աստուած» և ոչ երբ. հետեւաբար ես կը կարծեմ թէ սկզբնական ձեռագրի մը գրչագրական աղաւաղում ըլլայ:

ԺԵ. 77. Եւ տանուտէրացն Հայոց, որոց խոստացեալ էր զկաթողիկոսութիւնն Սուրմակայ . . . նստուցին զնա:— Բերականաւորապէս ձեւաբանութիւնը, զոր Բագրատունին օրինականացուցած է — յարաբերեալին յարաբերականին հոլովին համաձայնեցնելը — ընդունելի չէ ինծի համար, ըլլայ իսկ բացառաբար, զի քերականական յատկութիւնը կը խանգարէ և իմաստի մթութիւն և շատ անգամ երկդիմութիւն կուտայ: Թերեւս նոյն իսկ սակեգարեան բնագիրներէ ոմանց սխալ ընթերցումը կամ սխալ ընդօրինակութիւնը պատճառ տուած ըլլայ այդ ձեւաբանութեան. հետեւաբար կ'ուղղեմ. իսկ Յակոբեանի Հայոց . . . նստուցին:

78. Ձոր յաղագս առուելապէս աճեցեալ որ քան զոր ի թագաւորական տոհմին Արշակունեաց գործք անօրէնութեան չարեացն:— Ահա անյուծելի շարագրութեան ձեւ մը, խրթնաբանութիւն մը՝ որ հաւանաբար բարձր ոճի նմոյշ ծառայած է Չարգացելոց Բերականութեան մէջ (զոր այսօր ձեռքս չունիմ): Ես կ'առաջարկեմ ըստ կարի վերականգնել զայն բնական կտրգով — յաղագս գործոց անօրէնութեան չարեաց՝ առուելապէս աճեցելոց որ քան զոր ի թագաւորական . . .

ԺԶ. 86. Ձիթով և գինով. (Թիֆլիզիներ գինւով, որ սխալ չէ բայց լատագոյն է գինւու):

Եւ կտտարեալ կանոն յերկարման — զկանոնն:

ԺԷ. 94. Եւ գոյնս ազգի ազգիս երեւեր. — ի գոյնս:

Եւ զմանկտին — և մանկտին:

Ի. 119. Բ. գրուագին առաջին հատուածը ահագին պարբերութիւն մը կը կազմէ զոր պէտք է 2-3 պարբերութեանց բաժնել վերջակէտով: Օրինակի աղագաւ շորում գտեալ օժանդակչէն առաջ վերջակէտ. — նմանապէս շորով քստ նմանութեան ստատանայիչով նոր պարբերութիւն մը կազմել. — «Աս քստ նմանութեան ստատանայի . . . »:

121. Երկիրպանէր — (ուղղուած ի Թիֆլիս) երկիրպագանէր։
Հոս վերջակէտ դնելով նոր պարբերութիւն մը սկսիլ։ Եւ ճեղ-
քեալ։ — Սերմանեալ յամենայն ոգի — սերմանեալ եր։

125. Ի՞նչ է ապաշաւութեամբ — ապշուքեամբ։

126. (Դեւք) միացեալ ներկեալ էր ի սրտի նորա — թերեւս
ներսսագրեալ։

ԻԳ. 140. Վարդանն — Վարդան։

ԻԶ. 155. Զի եթէ ի մարդոյ ընկալեալ էր զարդար վարդա-
պետութիւնն, զոր հաստատեալ է ի միտս իմ, գիտէի թէ . . .
ուղղել այսպէս. — Զի եթէ ի մարդոյ ընկալեալ էի զարդար վար-
դապետութիւնն, որ հաստատեալ է ի միտս իմ և գիտէի թէ . . .

ԻԷ. 160. Զծերոց ստիպով և զպառաւանց վարելոց — զծերոց
և զպառաւանց ստիպով վարելոց։

169. Եւ բաժին այնպիսոյն առանց ապաշխարութեան և
թողութեան ընդ նմին յիցի մատնեալ անշէջ բոցոյն. (վհնետիկի
տիպը սխալ կէտադրութեամբ խանդարեր է քերականական կազ-
մը. իսկ Թիֆլիզինը թէև այդ սխալ բութը յապաւեր է, բայց
առանց ասոր ալ դարձեալ շփոթ մնացած է. որպէս զի յստիկնը
չըլլայ մատնուողը՝ ուղղել և բաժին այնպիսուն առանց ապաշ-
խարութեան և թողութեան ընդ նմին (Յուդայի) յիցի՝ մատնեալ
անշէջ բոցոյն . . .)

ԻԸ. 172. Ուսուցանել զբնաւս զուսմունս մոգուցն — յուսմունս։

176. Գործեալ ինչ իցէ. — իցևմ. — Զոր ոչ միայն առաջի
ձեր — որ ոչ միայն։

ԻԱ. 192. Տենչէր բմբռնել (Թիֆլիսինը մնչիւր). բառ իս, ոչ
այն և ոչ այս, այլ լո՛ւ՜ ճննչայր. ըմբոնկը աւելորդ կամ սխալ-
ման արդիւնք կ'երեւայ։

ԻԲ. 200. Որով ծակոտեալ ի թշնամւոյն կաղացոյց զմեզ —
թշնամւոյն (սրբազրեալ ի Թիֆլիս)։

ԻԳ. 208. Եւ չեւ եւս հեռացեալք, տեսանէր զթեւանս ոչ
բազումս յԱյրարատայ երանելի սպարապետն Հայոց Վարդան և
Իշխանն Սիւնեաց Վասակ . . . դեսպանս առնէր տա Միհրներսեհ։
Այս ազաւաղեալ պարբերութիւնը պէտք է ուղղել այսպէս. —
Եւ Իշխանն Սիւնեաց Վասակ չեւ եւս հեռացեալ զթեւանս բա-
զումս յԱյրարատայ տեսանէր զերանելի սպարապետն Հայոց Վար-
դան . . . դեսպանս առնէր և այլն։

209. Եւ զՎեհհապուհ հաւատարիմ վերակացու արար (նա-
մակ), որ էր Լայլն — և առ Վեհհապուհ:

210. Ազդ եղեւ եկք Հայոց. — Եկն:

211. Նկատելոյ զգունդան Պարսից — ի գունդան:

Լթ. 236. Իսկ այլ բազմութիւն զօրացն Հայոց որք առ հարկի
և ոչ կամաւ, մանաւանդ զի և զայլս յերկուանալոյ և դարձու-
ցանելոյ յետս, որք երկնից բարութեանց ցանկացեալք էին, տն-
դէն ի փախուստ դարձեալ կորնչէին զյաւիտենից կորուստն: — Այս
իւրաքանչիւրեայ և պակասաւոր պարբերութիւնք, ըստ իմաստին
կ'տուջարկեմ վերակազմել այսպէս՝ մէկ երկու յաւելմամբ —
որք առ հարկի և ոչ կամաւ ի մարտ խաղացեալ էին — մանա-
ւանդ զի և զայլս, որք երկնից բարութեանցն ցանկացեալք էին,
երկուցանելոյ և դարձուցանելոյ յետս պատճառք լինէին — անդէն
ի փախուստ դարձեալ կորնչէին զյաւիտենից կորուստն:

Խ. 240. Հրովարտակով. — Խրովարտակաւ:

ԽԲ. 246. Որսալ զարմն փախստականս տուանց Արեաց կաւոյ —
յապաւել Արեացք:

252. Եւ մանաւանդ Սուրբն Ղեւոնդ որոյ անարտում և
զուարթերես միշտ տեսակ իւր. — ուր անարտում . . . միշտ ճե-
սանիր:

253. Եւ յետ կատարման խօսիցն կամեցեայ կոչել զնոսա
Սիւնեաց տէրն, զոր և յաւուրն յայնմիկ աղաչեաց զսուրբն Ճա-
շել քնդ նմա յօթեւանին. — յապաւել զսուրբն իբր աւելորդ:

ԽԴ. 269. Իւրոյ սրբութեանդ — ըստ իւր Աստուածադիտու-
թեանդ. — սրբութեանն — զիսութեանն:

ԵԱ. 302. Եւ մեզ օրս այս կարապետ է և առիթ աւուրն
յայնմիկ, ուր վարդապետութիւնք սուրբ քահանայից Աստուծոյ
քարոզեայ յսելի լինէր ի միջի մերում: — Այս միջին պարբերու-
թիւնք, որ աղաւաղուած կ'երեւայ, յաւելմամբ և փոքր որոշով
մը կրնայ կարծեմ լուսարանուիլ ըստ հետեւելոյն. — կարապետ
է և առիթ աւուրն այնմիկ, ուր վարդապետութիւնք Ս. քահա-
նայից Աստուծոյ դարձեալ խաղաղաւ շնչի լինիցին ի միջի մերում:

304. Սրհնեալք զերանելի կապեայտն — օրհնեալ:

305. Խորտակէ — խորտակեցի:

ԵԲ. 363. Արձակեայ զերանելի այրն եկն ի Հայս, որոյ տեան

իսկ իւր առանց ամենայն երկբայութեան ղկերպարանս՝ հրեշտակի
ցուցեալ ծանուցանէր ամենայն տեսողաց զայրն, և ձեռնադրեալ...
— ուղղել և յղկել այսպէս. — Արձակեալ դերանելի այրն, նկն
նա ի Հայս, որոյ տեսն իսկ իւր . . . ամենայն տեսողաց, և
ձեռնադրեալ յաստիճան եպիսկոպոսութեան ևայլն:

Կէ. 402. Եւ լուեալ զՎաչագանայ — ի Վաչագանայ ի ուղղեալ
ի Թիֆլիս):

ԿԶ. 410. Թողէք ի ըսց դրաներդ. — գրանուդ:

416. Ձմադիւտան Գաղիչոյ ձերբակալ արարին. ածէին. — ձեր-
բակալ արարեալ ածէին:

417. Հայոց առ կայսր զգնդի յղեալ է և ղեռ շեւ եւս
երեւի ի միջի . . . չկրցայ ստուգել զգնդի բառք:

ԿԸ. 419. Մանաւանդ մեր գործս. — ի մեր գործս:

422. Ջանամ առնուլ զգնդին Պարսից զհանգամանս. — հա-
ւանարար ի միս սունուլ:

425. Արք զօրուն Հայոց խորհուրդ ի մէջ առեալ ասաց —
ասացին:

Պարտ է զի ի դաշտէն ի յեռնակողմն փոխել — պարտ է մեզ
ի դաշտէն . . . փոխիլ:

Ատրվչնասպն մարզպանն — մարզպանն Ատրվչնասպ:

ԿԹ. 430. Եւ ղու խարէութեամբ զմեծ իրս կորուսանես —
հաւանարար՝ զմեզ շտուցանես:

Եւ եկեալք պատմել ձեզ. — ևկախ:

431. Տայր գրոյց և զսքանչելիան Աստուծոյ. — զսքանչելիացն
Աստուծոյ:

ՀԵ. 477. Իմանր տրամութեանն որ կրէր յանձին իմու մ. — ուղ-
ղել՝ զոր կրէի և կամ որ կայր:

ՀԶ. 481. Այս հաստ ածին սկիզբներք ևւ նորա յուեալ ամե-
նայն յազմութեամբ, ահագին պարբերութիւնք թէև Թիֆլիսի
ապագրութեան մէջ՝ մէկ երկու մասերու բաժնուեր է վերջակե-
տերով. բայց յարաբերականներն որքուշ կ'ուղեն: Այսպէս «Զորոց
զհետ երթալը» «Զհետ նոցա երթալը» — իրոյ յօրէ ունելոյ —
Արդարեւ յօրէ անտի ունելոյ ևայլն:

484. Առ իւր իսկ նմանի մարդիկ — նմանիս:

ՁԴ. 527. Ձեռն տուր յիս կողմն — յիմ կողմն:

ՁԴ. 531. Եւ պատեալ եղեգամբ տուեալ գնացին — և պատ-
եալ եղեգամբ զմարմինն:

26. 534. Նամականի զոր գրէր առ Շապուհ ի Պարսից աւա-
գորերոյ և հայ իւրաքանչիւր ազգականաց և սիրելեաց — (ուղ-
ղեալ ի տպագր. Թիֆլիսի) — և յայլ իւրաքանչիւր ազգականաց:

535. Ոչինչ բան կարէր հարցանել զայրն. — ցայրն:

537. Զահ և զպաշարումն զոր անցին. (յարաբերականին յա-
րաբերեալին հոլովք առնելուն ենթադրեալ բացառութիւնք մեր-
ժելով՝ այսպիսիները կ'առաջարկեմ ուղղել իրր գրչագրաց սխալ.
— որք անցին:

Դ. 562. Եւ տեսեալ Նիխորայ զՀայերն. — զհայս:

Յամենայն իւր իրքս. — իրս:

ԴԱ. 572. Եւ կատարեալ զամենայն ասացեալք Նիխորայ —
ամենայն:

ԴԲ. 580. Այլ դատս և նախատինս աւելորդ աղտոյ իւրեանց
զկրակն առնէին. — հաւանաբար ի կրակն սրկանեին. բայց դա՞
բառք չյարմարիր այստեղ. պիտի բլլայ զսղրս:

581. Տոհմականութիւնն — տոհմականութիւն. (Թիֆլիսի տպա-
գրութեան մէջ ալ եղեր է ճոհմականութիւն:

Փերեւերտին. — փերեւերտիկն:

ԴԶ. 610. Յարուցեալ իմ միջի արարէք. (տպ. Թիֆլիզի) յա-
րուցեալ ի միջի արարէք — ուղղել յարուցեալ զկեսս իմ...

Կամէի թէ զբովանդակ անձնս յարուցեալ էր. — յարուց-
եալ իմ:

ԴԷ. 617. Դիւրաւ վճարի. — վճարեալ:

Ի բնիկ ի յաշխարհէ է. — Թիֆլիզի մէջ առաջին ին յապա-
ւեր են, բայց ըստ իս երկրորդն ալ, զոր յաճախ կը գործածէ 'Վա-
ղար, աւելորդ է. Նոյնպէս անտեղի է ի յականէ:

Նախ և աստջի — առաջին (ուղղեալ ի Թիֆլիս):

Ը. 619. Զորմանէ — զորմի:

(Սատանայ) ի Յորդանանու յորձանան սուղեալ կիզու (!):
Այսչա՛փ դարերէ ի վեր ոչ ոք անդրադարձեր է այս անճոռնի
կարկտանին. հեղձնու. (կ'երեւայ թէ սկզբնական բնագրին հեղձ-
նուին աստջին հինգ տառերը ցեցակեր եղած բլլալուն գաղա-
փարոյ տպուչը կիզը յարմարցուցեր է անոր տեղ, առանց մտա-
ժելու թէ ջուրը այրիչ յատկութիւն ունի:

Ի ՎԵՐՋ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ԹՂԹՈՅՆ ՂԱԶԱՐՈՒ ԱՌ ՎԱՀԱՆ

Եւ պաղարեւոյ լիցին Աստուծոյ զարգարութիւն — յարգա-
րութիւն:

Գիտուն մարդոց ընթերցուածոց պատուիրանացն Աստուծոյ
— ընթերցողաց:

Ի ԹՂԹԻՆ ՂԱԶԱՐՈՒ

Իսկ Յունաց ժողովուրդսն և տղայքն անգամ. . . ժողովուրդն
— Յայթուեն — կայսուն, (թէ և բառարանները անցեր է յայթուէ,
բայց կարծեմ թէ աղբիւրը գրչագրաց սխալ է:

Երես 684. Ըստ արժանի որոց գործեցին ընկալոյ զպատու-
հասն. — Ես կուսակից չեմ այս ձեւ կնճռոտ շարադրութեանց, որք
ուսանողներու միտքը յոգնեցնելէ զատ ուրիշ արժանիք չունին:
Կը յիշեմ ուսանողութեանս շրջանին հայկաբանի մը ինձի առա-
ջարկած պարբերութիւնը շրջառունք միեւնոյն կայցցեն եկին և
բնակին, որուն յուժումը այնչափ յոգնեցուց միտքս: Ըստ այսմ
գոնէ գործեցին ծայրի և յօգը կը յապաւեմ, որպէս զի յոգնակի
իմաստ չտայ և շփոթութիւն մը պակաս ըլլայ: Հին մտայնու-
թիւն է թուրք, և արաբ արձանագրութեանց նման գրերը իրարու
մէջ անցընել ու որչափ կարելի է գծաւորընթեռնի ընել յիշո-
ւածագրութիւն մը, որ հասարակութեան զեկուցման նպատակաւ
յօրինուած է:

Ասոնցմէ ի զատ կան օճեցիկի տպագրութեան մէջ կարգ մը
սխալներ ալ որք յայտնապէս տպագրական վրիպակներ կ'երեւան
ոչ կարեւոր, գորս աւելորդ համարեցինք յիշել:

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Ա. ՄԱՍԻՆ

ՆԱԽԱՐԱՐԱՑ ԿԵՂԾՈՒՐԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱԶԿԵՐՏԻ ԱՌՋԵՒ

Ա.— Վարդանանց օրով տեղի ունեցած պատմական իրադարձութեանց մէջ՝ մերայնոց կողմէն ի գործ դրուած մինակ դիւանագիտական վարպետ հնարքը այդ կեղծութեան ծիւնն է Յազկերտի գործած դաւին դէմ, որով ժամանակին Հայոց ամենէն ազգեցիկ և զօրաւոր նախարարներն ու զինւորականները՝ խաբէութեամբ կամ բռնութեամբ՝ ծուղակը ձգեր, Տիգրան՝ իր մայրաքաղաքը ժողվեր էր, և կ'ապառնար անտէր մնացած Հայաստանը գրաւել և կործանել՝ եթէ Մազդեզական կրօնը չընդունէին։ Այդ առերես և առժամանակեայ ուրացութեան շնորհիւ՝ հայ աւագանին օձիքը ազատեց ինկած թակարդէն, և պահ մը հեռացուց իրենց բացակայութեանը հայրենիքին՝ և իրենց սեփական տոհմերուն սպառնացող վերահաս վտանգը։

Ըստ ինքեան կեղծիքը, խաբէութիւնը գովելի բան մը չէ և ես կ'ատեմ զայն։ Դժբաղդաբար ի հնուց անտի մինչեւ ցայսօր քաղաքական աշխարհին մէջ ընթացիկ դրամ է այն, ներելի դէնք, մանաւանդ երբ պաշտպանողական նպատակաւ է։ Մնաց որ կեղծութեան այդ հնարքը, արթնամտութիւնը մերօնք իրենցմէ չի յղացան, այլ օտար մը թելադրեց իրենց։

Բ.— Դիտելի է որ կղերական դասը կամ Ղեւոնդեանք բացակայ էին այդ առաջին անգամուն Տիգրանէ. ապա թէ ոչ հաւանական չէ որ անոնք թոյլատրէին նախարարաց այդ կեղծութեանը։ Այսու հանգերձ վարդան, Սահակ Գարթեւի թոռը, որ անվեղար կրօնաւոր մ'էր ինքնին, ոգի ի բռին ընդգիմացաւ՝ այդ խաբէութիւնը յանձն առնելէ առաջ։ — Հետաքրքրական է կարդալ Նզիշէի մէջ՝ Ս. Գիրքէն մէջ բերուած այն պարբերութիւնները, ուր անուղղակի կը ներուի այդպիսի ընթացք մը տուեալ պարագայներու մէջ, որով կրցան վերջապէս մերօնք յաղթել Հայոց Սպարապետին խղճահարութեան, և համոզել զինքը իրենց ձեռնարկին միանալու։ (Միայն մոռցեր են յիշել

Նաեւ Աւետարանին՝ միամիտ աղաւնիին հետ՝ «Եղերուք և խորագէտ իբրեւ զօձ» պատուէրը կամ թելադրութիւնը)

Իժազդութեամբ մերայնոց այդ խորագիտական և խոհեմ ձեռնարկը հազիւ կէս մը յաջողեցաւ։ Իրաւ Հայոց աշխարհին վարիչութիւնը, ղեկավար ուղեղը պրծաւ այդ անգամուն Պարսից թակարդէն, բայց հազիւ հայրենիք վերադարձած՝ եկեղեցական դասակարգը ա՛յնպիսի բուռն ընդդիմութեան, մոլեկրօն ամբոխավարութեան մը ձեռնարկեց, որ ընդ հուպ գերիշխան պետութեան հետ խզումի և բացարձակ ապստամբութեան յանգեցաւ, մինչդեռ խոհեմ քաղաքականութեան մը շարունակութեամբ, մասամբ գոնէ վասակեանց խորհուրդին անսալով, Հայաստան ղրկուած մոզերու խումբը սիրաշահելով, շոշոկելով, կաշառելով — փոխանակ զանոնք անմիջապէս հալածելու, ջարդելու, Պարսից կրօնական սրբութիւնքը պղծելու և այլն — կարելի էր Աւարայրի—գուք ըսէք հերոսամարտին, ես ըսեմ արկածախնդրութեան—յանգող ազգային ներքին մեծ երկպառակութեան և անոր հետեւորդ աղէտներուն առաջին աւնուլ։ Այսպիսի ընթացք մը 30-40 տարի վերջը յաջողեցաւ վարդանայ եղբորորդւոյն՝ Վահան Մամիկոնեանի, բայց երբ Հայոց աշխարհը գրեթէ կէս առ կէս տուժած, քայքայուած էր արդէն նիւթապէս, թարոյսապէս, տնտեսապէս։—Իրտելի է դարձեալ թէ վարդան՝ յետ Տիգրանէ վերադարձին՝ ա՛յնքան ազդուած է եղեր Յովսէփ Կաթողիկոսի և Վեռնդեանց կշտամբանքէն, որ մինչեւ կենացը վերջին օրը խիղճը կը տանջէ եղեր զինքը իր պահ մը առ երեսս բրած հաւատափոխութեան համար՝ զոր իր արեան գնով միայն պիտի կրնար քաւել — բան մը զոր փնտռեց և գտաւ վերջապէս Աւարայրի դաշտին վրայ։ Նկատելի է եւս որ Վահան ալ՝ իր հայրենեաց փրկութեան սիրոյն՝ պահ մը ստիպուեցաւ առ երեսս հաւատափոխութեան միջոցին դիմել։ Բայց առ այդ իր հօրեղբօր խելայեղ խղճմտութեան անձնատուր չեղաւ թէ՛ իր բնատուր ուշիմութեամբ և թէ՛ յուսամիտ Կաթողիկոսի մը (Իիւտ) ներողամիտ հայեացքներուն շնորհիւ։ (*)

(*) Մեր օրով ալ, շուրջ 1500 տարի վերջը, Օրմանեան իր Լա Ղէյ քաշած հետազոտի, որ դիւանագիտական գլուխ-գործոց մ'էր — և սուտ ալ հկար մէջը — յաջողեցաւ տարի չափ յետաձգել այն անաւոր փորձանքը, որ իր յաջորդաց օրով պայծեցաւ ազգին զլիսուն և խորտակեց Հայութեան ամենամեծ մասը, երկրին մէջ ունեցած յիշատակարաններովը մէկտեղ։

ՀԱՐԵՒԱՆՑԻ ԱԿՆԱՐԿ Մ'ԱԼ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ, ԵԶՆԿԱՅ ԵՒ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՎՐԱՅ

ՊՐԱԿԱՆ ՑԵՍԱԿԵՑԵՆ

ՓԱԽՍՏՈՍԻ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅ

ՎԵՐՁԻՆ (1912) Ի ՎԵՆԵՏԿԵԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Եղիշէի և փարպեցւոյ մասին ըրած ներկայ ուսումնասիրութենէս առիթ տունելով՝ ուղեցի տնգամ մ'ուլ՝ միայն գրական և ինքնակատկոն շարադրութեանց ձեռակոհէն՝ բազմաառիտ տկնարկ մը նկատել և դարուն լոյս տեսած (կամ այնպէս համարուած) մեր նախնեաց միւս մէկ քանի պատմական երկերուն վրայ:

Ասոնցմէ առաջնոյն՝ Ագաթանգեղոսի ծանօթացած էի շատ տարիներ առաջ, չին տպագրութեան մը վրայ: Այս տնգամ՝ ստացայ Վենետիկոյ վերջին տիպը (1862) զոր նորէն տախտակեցայ աչքէ անցընելու: Յոռադարանք, մանաւանդ տնոր առաջին մի քանի էջերը, նախորդ տպագրութեանց նման մէջէն չեղնուելիք բառերու խառնուրդ մը (galimatias) մ'էր, զոր Թիֆլիզի 1914ի տպագրութիւնը, իր բոլոր տարբերութիւններովը հանդերձ, շատ քիչ յաջողեց եր կարգի բերել և մաքրագործել (*): Այսու հան-

(*) Վենետիկեան քաղճաւանտ Խիփրտեաններէն Բանգուցեայ Հ. Բ. Սարգիսեանի «Ագաթանգեղոս և իւր քաղմադարեան գաղօնիք» ձեւագրեայ ընդարձակ և քաղմադարեանի ինքնադատականը (Խրատ. 1890) չի ու չի կր գահացնէ ամէն հիմաբրիւնները: Տրչաւայ իրական յամ ևնքարեայ խրոնիկարի ինքնաբեան, տնոր ընծայուած երկին Բանգաւանտը և աղբիւրներուն Ակաւանք: Քաղմադարեայ այլ և այլ օտար Բեդիկաններու և երապակուն տղի ուսումնասիրութեանց: Հ. Բ. Սարգիսեան, աւելի լայնախոս՝ իսկ աշխարհական մը (Պիտիկ քալոս) չի վարանած՝ Բարտար մեկնաբանութեամբ տնա-

դերձ բուն պատմական և վարդապետական մասը, տաղանցուցիչ երկարաբանութիւններէ, կրկնութիւններէ և հրաշապատում աւանդութիւններէ դուրս՝ զուտ հայկաւրանական և ուղղագրական շատ ինքնատիւ քերականներ և խորնաքանութիւն կը ներկայացնէ բաղդատմամբ Եղիշէի և Բուզանդայ։

Խորենացի և Եզնիկ ալ նմանապէս շատ ինքնատիւներ կրած են գրական, փերականական և ուղղագրական տեսակեղէն բաղդատմամբ վերոյգրեւոյց(*)։ Առաջինը՝ Մովսէս Նշանաւոր է մանուկանդ

չառապէս ֆանդել, հետեւի խել մը հրաշապատում դարձնող տառերով (Լուսաւորչայ չարչարանաց, Հոփսիսիւնաց, Տրդատայ խոզակերպութեան եւայլնի մասին) — անմարտիկ արդի մտայնութեանց — առանց սակայն զայրակողեցնելու կրօնաւոր հոգիները։ Միայն թէ Հայ եկեղեցւոյ ծագման և անկախութեան խնդրոց զայնով մասամբ միայն կրցած է այդ ուղղութիւնը պահել։ Դաշանց թղթոյ վաւերականութիւնը, Լուսաւորչին Հոռվմ հրքալը Տրդատի հետ, Սեդրեւորտեան Լախակոյրոսապէս ձեւնադրուիլը եւայլն՝ կամ յայտնապէս մերժելով Շահնազարեանի հետ, կամ անյիշատակ անցնելով. բայց Հայ եկեղեցւոյ սկզբնական անկախութեան և Թադեոսի առաջելոյ առ Հայոս յաջորդութեան գաղափարին հետ ո՛չ միայն չի կրցած հաշտուիլ, այլ եւ քոյր ուժով ջանացած է հետեւի գայն, որուն արդիւնքը պիտի ըլլար քաւարանօրէն ոչ թէ ի նպաստ Հոռվմայ արքային, այլ կեանքիս յոյն մեծապաշտութեան և ընդդէմ անկախութեան Հայ եկեղեցւոյ, զոր պարհեր ի վեր ի գին ամեն զոհողութեանց կրցած ենք գիւր պաշտպանել, ի չգոյն ֆաղափականին, ընդդէմ թէ՛ Բիզանդական կայսերաց և թէ՛ անոնց հետեւող սուր Զարական ինքնակալութեան։ Առայս դիտել կուտանք միայն թէ՛ հրք Շնորհալիին նման հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մը, որուն ուղղափառութեան չիք տարակոյտ երկուստեմ, կը վկայէ Հայոց Հայրապետութեան Թադեոսի յաջորդութիւնն ըլլալը (վիճակ եւ արդոս Թադեոսի) և զայս առ Լ. Գապէ գրելով, իրեն ալ, ինչպէս ամեն ալ հոռեկադարան ազգայինի համար, տեղի չի կար եւ չի կայ այդ ազգասիրական թեզին դէմ մատնելու կարգ մը պատմական բժախնդրութիւններով որոց չեն տկար, ըստ տեղից Օրմանեանի, Արեւմ. և Արեւել. մեծ Արտանիտն ալ։

(*) Խորենացիի 1881ի՝ ինչպէս նաև Ազատանգեղոսի 1862ի տպագրութեանց բերականական տակաւածիւս սխալներուն ցանկը տեսնել է։ 80. 92.

ամէն աւելորդաբանութենէ զերծ, կոկիկ և մեկին (concis, précis) ոճովը՝ ինչ ալ ըլլան իւր ազգիւրներուն անհարազատութեան, ապրած ժամանակին և այլն մասին եղած տարակարծութիւնները և քննադատութիւնները: Մինչդեռ երկրորդը՝ թէև նոյնքան յետադիմ և աւելի ընտիր հայերէնով՝ սքօլասթիկ և բնազանցական անըմբռնելի խնդիրներու հակաճառութեամբ թէ՛ ինք կը յոգնի և թէ ընթերցողը կը յոգնեցնէ — գէթ մեր օրերուն:

Գանք Փաւստոսի Բուզանդայ Պատմութեան, որուն վերջին վննետիկեան տպագրութիւնը (1912ի) մեծ փափաքանօք գնեցի այս անգամ և ծայրէ ի ծայր վերծանեցի, այն յուսով որ ներկայ ի. դարու յառաջագիմութեան համապատասխան ըստ կարի կատարելագործեալ և խնամեալ տպագրութիւն մը պիտի տեսնեմ: Աւագ, դառնապէս յուսախաբ եղայ:

Նախ՝ գրքին սկիզբը տեսայ 1832ի տպագրութեան Յառաջաբանը, յաւ գրաբարով և անթերի ուղղագրութեամբ վերադրուած: Անոր կցուած էր նոր տպագրութեան մասին Յառաջաբան մը՝ նոյնպէս ընտիր գրաբարով գրուած և խնամով տպագրուած: Միայն սա տարբերութեամբ սր՝ մինչ առաջնոյն մէջ բաւական աննպաստ կարծիքներ մէջ բերուած էին, ի մասնաւորի Զամչեանին քննադատութեանց հետեւողութեամբ, փաւստոսի մտայնութեան — և իրաւացի կասկածներ անոր արժանահաւատութեան առիճանին վերաբերմամբ, նոր հրատարակիչը, իբր յետագայ պատմական ուսումնասիրութեանց արդիւնք, նկրտեր է բաւարարին ջրել այդ կարծիքը, գլխաւորաբար Ք. Պատկանեանի տեսութեանց վրայ հիմնուելով և շափաղանց ներբողներ շառլեր է ինքնազանգացւոյն, որ ի մեծի պատուի է եղեր զսրոյիս ուս տննենալուս եւ իսկ զբազումս տրդարսիս — դատողութիւն մը որուն շեմ կրնար համակարծիք ըլլալ:

Սս Յաւելուածիս մէջ նախնեաց ծանօթ մէկ քանի պատմչաց միայն գրական արժէքին վրայ հարեւանցի տկնարկ մը նետել մտադրած էի, բայց կ'ստիպուիմ այս տեղ շեղում մը ընել: Փաւստոսի այս վերջին տպագրութեան առիթն (1912) Ք. Պատկանեանէն ոչ նուազ հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մը, ի Տէր հանգուցեալ Օրմանեան Սրբազան ալ, իր ընդարձակ երկասիրութիւնը, Ազգապատումը կը հրատարակէր, ուր Բուզանդայ մասին գաւերական մէջբերումներով և բանաւոր խորհրդածութեամբք

Պամբակներն և տնոր նախարգներուն քննադատութեանց կը ձայնակցէր։ Լիզարեա, ինչպէս երազապատում չհամարել և ըստ ամենայնի արժանահաւատ նկատել, պատմագիր մը, որ կը հաւատարմութե Եռսիկ Կաթագիկոս 11 տարեկանին ամուսնացեր, յետագայ տարին երկուրեակ մանչ զաւակներու հայր եղեր, և տնոնց տպագրայ աւագութեան մասին տատաւածային ազգեցութեամբ մարգարէական տնայատա տեսիլք մ'ալ ունեցեր է երազին մէջ։ — Արտնոր եղբայրը, Գրիգորիօր, 15 սարեկանին վարց և Աղուանից Կաթագիկոս կարգուած կը ցուցնէ, և տնոր տ'յնքան շքնայ յատկութիւններ և գործուէութիւն կ'ընծայէ՝ որ կատարելութեան հասած շափահատներէ ալ շատ գծուար է սպասել։ Հապա՛ Կեսարիայ մետրապօլիսին կողմանէ Հայոց Հայրապետին միայն թագաւորական տեղանին հաց օրհնող կարգուած ըլլալուն նման պատմութիւնները։ Բայց ամենէն տնահաւատալին՝ Տիրամայ և Արշակայ օրով Հայոց և Պարսից մէջ մղուած բազմամեայ պատերազմներուն նկարագրութիւնքն են, յորս տարուէ տարի Հայտոտան յարձակող Պարսից բանակները — գործնական միօրինակութեամբ — մէկ կողմէ մը իսկ ողջ յմնալով Զարդ ու կտոր կ'ըլլան։ Նոյն իսկ տնգամ մը մէկ օրուան մէջ երեք տեղ Պարսից բանակները յնաջիկէ կ'ընկնէին Հայք (աչ տարեցուցունէին և ո'չ զմի . (եր. 181). և բոն' թէ այս բանակներէն տմէն մէկը 50-100 հազար զօրքերէ բաղկացած էին, և 20-30 տնգամ տյգ զիճակին հասուն, շատ շատ միայն Պարսից թագաւորը կամ զօրապետները երբեմն (մի'շտ մէկ շիւղ) մազապուր ինքզինքնին Պարսկաստան կը նետեն, մէկ մ'ալ սուրացեայն Մերուտան։ Այստե հանգերձ սատարապատում մտներ ալ կը գտնուին Բուզանդարանի մէջ, ինչպէս իսկապիպ նկարագրականներ, որոց մասին ըլլալու է Պատկանեանի Զատագոգութիւնը։

Բուզանդարանի Եռաւջարաններուն կը յաջորդէ գրքին Ա. մասին բովանդակութեան ցանկը, ուր իրարու ետեւէ աչքիս կը զարնեն շիրիմ և օսկմն բառերուն յագնակի տեւակամները՝ շիրմոնց և օսկմա՛նց։ Քանի մը առջ վար կը տեսնեմ Բիւնին եկեղոց՝ փոխանակ Բիւնին եկեղոց։ Դարձեալ քանի մը առջ վար ընդ Պարսո՛ փոխանակ ընդ Պարսի։ Հասկցուեցաւ. անխնամ ապագրութիւն. հասար բարակ մէկ գին, վա՛յ բարակ մանողին։ Ինչ օգուտ թէ Թուղթը, մելամը լաւ, առաւրը մաքուր, յոր են եղեր։ Իրքին վերջը վրիպակներու ցանկ ալ չկայ որ հանկնտա թէ ասանց ո՛րք

տաղադրական վրիպակ է, ո՞րք հին, նախքան ընտզրի երկի զած
ընդօրինակութիւն (գուն ըսէ՝ տգէտ գրչագրաց խաթարում)։ (*)

Ասոր վրայ կ'աւելցուիմ ծայրէ ի ծայր աչքէ անցընել գիրքը
և ահագին սրբագրութեան նիւթ կը գտնեմ, որոցմէ տմենէն
նշանաւորն է փառսեւայ Բուզանդայն զարձած եղած փախսեալ՝
Բիւզանդեայ (եր. 82)։ (**)

(*) Այսպէս բաղդովին բանալով էջ մը (96) կը հանդիպիմ ճեւա-
նո՞յր անկատարին. մինչ էջին ներքեւ իբր variante գրուած է ուրիշ
օրինակի մը կանոնական բայածելը՝ ճեւանէր։ Աւրիշ երես մը կը բանամ
դարձեալ ըստ դիպաց (84) և ցանկին գլուխը կը կարդամ. Զապագս
Աստուծոյ սխանչելիքն, փոխանակ սխանչելեացն։ Տեղ տեղ այլանդակ
գանազանութիւններ յիշուած. օրինակ նորածին ին ներքեւ նշանակեալ
նորա ածին՝ (էջ 37) տունկի պտղարեւի ին ներքեւ իբր տարբերութիւն
իշուած ճունի՝ (եր. 349)։

(**) Պօլսական լրագրաց գրաշարք, ի մէջ այլոց, Մեհիւնիկն Էսիւնիկ ի
փոխակերպեր էին, բայց Վենետկոյ վանուց խաղաղ մշնոյթութին մէջ, ուր
Պօլսոյ լրագրատանց ամենօրեայ ապշողը, անապարանքը չկայ, ուր Էր-
քեմն Հոմերի, Վերգիլեայ, Միլտոնի գլուխ գործոցները տպուած են
սրանչելի գրաւարով և անձերի տպագրութեամբ, նոյնպէս աւելի մօտ
ատեններ Ալիշանի հոյակապ գործերը, ներելի՞ է այժմեան այս անկումը։
Ի՞նչ եւ երբեմնի Պօլսոյ գրական ուսիկաններէն Հ. Ղազիկեան։

Իհրա կողմանէ, արդար ըլլալու նամար, կը նկատենք սակայն Յէ.
Վենետկոյ պատուարժան մխարանութիւնը իր այժմեան անդամներովը,
վերոյիշեալէն զատ կը համրէ, դեռ իր մէջ բազմաշկարաններ, բանասէրներ,
լեզուագէտներ, որք պատիւ կը բերեն Միլիթարեան անունին, որք
Ս. Ղազարէն դուրս ալ ի Պօլիս և այլուր կը փարեն ուսումնական հաս-
տատութիւններ և որք կը հրատարակեն Բազմաշկապը, որ բոտ կարի կը
մրցի վիեննական Ամստեալին հետ՝ ուսումնական և բանասիրական այժ-
մական խնդրոց ուսումնասիրութեամբ և հայկական պատմութեան և
գրականութեան վերաբերեալ հարցերու մշակմամբ։ Ուստի կը մտածեմ
Յէ.՝ Երեսն բացառիկ պարագայից բերմամբ, օրինակ՝ վանքին ապա-
գրութեանց հսկող տեսուչին հիւանդութեան կամ բացակայութեան միջոցին
եղած՝ ըլլալ վերջին տպագրութիւնը Բիւզանդացոյն։ Կը յիշեմ առ այս
ինձ ալ պատահած դէպք մը բողոմ աւարիներ առաջ։ Եօթանասունական
Ծուականներուն մէջ Մեկրիս. Մուրատեանց կը հրատարակէր Սիօնը

ժամանակաւ խառնակի նշանաւոր Տէր Երեմիան կար, որմէ երբ վերջերը Օրացուցի մենաշնորհը առնուեցաւ, սկսաւ ատուէ ատրի, առանց իր մասնակցութեան հրատարակուած օրացոյցներուն Սիւսլացոյցները յօրինել, որով բարոյական դժհասմամբ հանգերձ մասնակի նիւթական դարման մ'ալ կը հայթայթէր իր քսակին: Ասկէց տասնեակ մը տարիներ առաջ ի լոյս ելած Ազգապատումին Ա. հատորին վերջը ստուար ցանկ մը կցուած էր տպագրական գլխաւոր վրիպակներու, որոնք ամբողջ վրիպակներու հազիւ կէսն էին: Բ. հատորին հրատարակութեանը յուսահատեր էր հանգուցեալ հեղինակը տնոր ալ վրիպակաց ցանկը շինելու՝ թողլով ընթերցող բանասիրաց արթնամտութեան զանոնք որոշել: Բայց երբեմն այնպիսի վրիպակներ կան, որ ամենէն հմուտ բանասէրներն ալ կը շուարեցնեն, երբ՝ օրինակի ողագու՝ թուանշաններու, թուականներու և թուահամարներու վրիպակներ են: (Ասանցմէ չառ կան երբեմնի Հիւանդանոցի Տարեցոյցներուն վիճակագրութեանց մէջ ալ): Ազգապատումի այդ Բ. հատորին վրիպակաց ցանկն ալ ես խնամով պատրաստած էի, ո'չ թէ հեղինակը խժրժելու, այլ ընթերցողաց ծառայութիւն մը մատուցանելու համար: Բայց Բիւզանդիոն չի հրատարակեց և հրդեհին այրեցաւ:

Հետեւաբար Բիւզանդարանի այս վերջին տպագրութեան մասին Սիւսլացոյցի մը հրատարակութեան տպերախո աշխատու-

թրուտաղէմ, որուն կը գործակցէի մերձ Պօլսէն: Դրաբար բերձուած մը զրկած էի անդամ մը՝ Սողոմոնի չիւղրեցի և տուաւ ինձ հանձնար, իսկեցի և եկն յիս ոգի խնամաւորեանք ընարանին վրայ: Այնպէս վրիպակներով յեցուն ունձոսնի բան մը եղած էր տպագրութիւնը, որ ինչ ըլլալս չգիտցայ: Վերջին տուղեցի որ՝ Մելքիսեղեկի առժամեայ բացակայութեան անկարող, տղետ վանականի մը հսկողութեան տակ եղեր էր ալ տպագրութիւնը: — Բայց արդի պարագային միայն անխնամ տպագրութեան վրայ չէ խնդիրը: ուղղագրական յեղափոխութեան հարց մ'ալ կալ, որուն մասին չեմ գիտեր Սէ ինչ է Ս. Դադարու կանադին պաշտօնական հայեացքը: Այդ գրքին տպագրութիւնը 20 տարի առաջ եղած է. պատերազմի շրջանին Բազմալիպները տեսած չեմ: Փափաքելի Ը որ վենետիկ պաշտօնապէս արտայայտուի առ ալ, ե՞մէ արդէն չէ արտայայտուած:

Թիւնը մէկդի Թողլով, կուգում միայն բոլոր ուժովս բողոքել ուղղագրական այն ուղղութեան և մատչելութեան մասին, որ ի յայտ կուգայ Փաւստոսի վերջին տպագրութեան մէջ, ինչպէս՝ սրբիչներու հետ, բողոքած եմ անցեալ տարի պօլսահայ մամուլի միջոցաւ Խորհրդային Հայաստանի նոր ուղղագրութեան նկատմամբ:

Արդարեւ Բուզանդի վենետիկեան վերջին տպագրութեան քննադատելի կողմը միայն վրիպակները և անխնամ տպագրութիւնը չէ. հին տգէտ գաղափարողներու այս անգամ երեւան հանուած ուղղագրութիւններու արդիական արժէք մը ընծայուիլը չէ, այլ նաեւ իբր յառաջգիմական մեծ գիւտ մը՝ ուղղագրական հին տուեալներ վերապրեցնելով, բանասիրաց հրամցնելով՝ գրական նոր տակնաւորայութեան մ'այ բրօքականտ ընելու ճիգն է: Մի վրայ թէ հնագիտական պեղումներու ընթացքին հողին տակէն ելած ամենատաննշան սուարկայներ, հող, քար, աղտեղութիւնք կարեւոր բեկորներու հետ թանգարանները փոխադրուելու և ուր ու մնասիրուելու կ'արժանանան: (*)

(*) Վենետիկի Միտրանուժենէն Հ. Ղեւոնդ Տայեան ալ Սղիշէի մասին 1911ին հրատարակած աշխատասիրութեան մէջ արժէքաւոր variante-ներու մետ՝ հարկ տեսեր է բոլորովին անարժէք, այլանդակ, բերականական, ուղղագրական կամ աշխարհագրական յայտնի սխալներ, որ բնաւ լոյս աշխարհ զայու չէին, լուսագոյն դատի մը արժանի խնամքով ամփոփել և հրատարակել:

Միւս կողմանէ, լուսւ եմ որ հանգուցեալ Նորայր Բուզանդացի նախնի մատենագրութեանց գրչագրական սխալներու լիակատար ցանկ պատրաստած էր, որ շատ մը պատմական լուսարանութեանց ալ պիտի ծառայէր, բայց ըստ որում մեծագումար դրամ կը պահանջէր հրատարակութեան համար և չէր կրցած գտնել, կ'ապառնար բնաջինջ ընել իր այդ աշխատութիւնը: Չեմ գիտեր վերջը ի՞նչ եղաւ:

Յիշեմ այս առթիւ ՍԷ 1913ին Ազգապատմի Գրադատական հրատարակած պատմութիւնը՝ Ներսէս Պարթև Հայրապետին մասին օժման յիշատակութիւն տեսնելով — զոր հանգուցեալ հեղինակը Բուզանդարանի նախորդ տպագրութիւններէն քաղած և առանց անդրադառնալու իբր ճշգրիտ իրողութիւն յիշած էր — շատ զարմացայ ի՞նչպէս այսչափ դարերէ ի վեր հեղինակատը Եկեղեցականաց և աշխարհական բանասիրաց աշխատութենէն վրիպած էր այդ խոշոր պատմական սխալը (bénue), որ

Բիւզանդարանի այս վերջին վեհաժողովան տպագրութեան մէջ հրատարակուած ուղղագրական նորութիւնը վաղուց ի վեր կ'ով գրուած մէկ քանի բառերու՝ հին օրինակի մը համեմատ զով գրելու դրութիւնն է, գլխաւորաբար անկանիւմ բային, որ ասկէ վերջը պէտք է եղեր փոխել անգանիւմի։ Եւ բո՛ւ, թէ 1500 տարիէ ի վեր ամէն օր եկեղեցեաց, աստուածաշնչական բնութեցուածոց, շարականաց և այլաց մէջ մեր և մեր նախնեաց յեղյեղած անկանիւմ առաջի քո, ի քեզ անկայ ևս յարգանքի, անկանիւմ ևս ևրիստոստանիւմ ևայլն ևայլն պիտի ըլլան անգանիւմ, անգայ ևայլն։ Նոյնպէս ճանկը եղեր է ճանկ, մանկիկը՝ մանկիկ, ժանկուքիւնը՝ մանկուքիւն և ի հակառակէն ալ կանգնիլը՝ կանկնիլ, նոյն հիման վրայ՝ արկանեմը պիտի ըլլայ արգանեմ, ընկենումը՝ ընգենում։ Ինքեալը եղեր է ընդրեալ և վախճանը՝ վազճան։ Եւ

յայտնապէս Բուզանդայ նախնական բնագրին մէջ գործածած ուծի բային կիլիկեցւոց օրով ընդօրինակողաց անուշադրութեամբ՝ աւծել կարդացուած և օ գրին ընդունելութեամբը ուծի, օծանիլի փոխուած է։ Արդարեւ Քոյն Եկեղեցին ի սկզբանի մինչև ցայսօր եկեղեցական աստիճանի տուչութիւնը միայն մեռնադարձեալք և առանց օծման կը կատարէ, ինչպէս նոյն Ասորի Եկեղեցին ալ։ Ինչպէս կ'ըստինայ յոյն մարտադպիտը՝ իր եկեղեցւոյն չընդունած մէկ արարողութիւնը նոյն եկեղեցականի մը՝ Ներսէսի վրայ կրնար գործադրել։ Արդէն բնագրին ծանօթ սրբերութիւնը շղի ասցեն զցանկային Ներսէս և գնասցեն ուր սովոր ինք զհայրապետսն օծանելը բոլորովին սխալ կ'ըլլայ՝ Եւ թո՛ւք օծանել զերրայր չիոխուի։ որովհետեւ Լուսաւորչէն մինչև Մեծն Ներսէս կ'ըստինային ձեռնադրութիւն ստացած 2-3 նոյն կաթողիկոսաց մասին բնա՛ւ օծման իշատակութիւն չկայ ո՛չ Աղաթանգեղոսի, ո՛չ Բուզանդայ, ո՛չ Խորենացւոյ մէջ։ Այդ սովորութիւնն ըստածը ուծին էր (որ ինչպէս ըսելը նոյնպէս ճանիւ ալ կը նշանակէ), ո՛չ Թէ աւծելը, որ իմ պրպտութեանս նամա՛ւ ձայն, Հայ Եկեղեցւոյ մէջ ձեռնադրութեան մաս չէր կազմեր գէթ մինչև Նարեկացիի օրով (ժ. դար)։ Սծումը (Սաղաւորաց և բաժանադարաց) մովսիսական ծագում ունի և անկէ անցած է Լատինացւոց, որոց նեւ շփմամբ ընդունեցին նաև Հայր կ'երեւոյ կիլիկեցւոց օրով։ Բուզանդարանի 1912ի տպագրութեան մէջ կը փայլի դեռ այդ օծանելը, տեւնենք Թէ յատուցիկային նոր տպագրութեան մը մէջ պիտի յամարձակի մէկը ուղղել։

Թագրելով իսկ պահ մը թէ այդ ուղղագրութիւնները նախնական
և ուղիղ եղած ըլլան, երբ դարերու կիրառութեամբ նախագոր-
ծուեր է մեր արգի գիացած ուղղագրութիւնը, ինչ բանուոր և
հարկեցուցիչ պատճառ կայ այսօր առաջարկուած յեղաշրջու-
թեան: Դադղիւթէնի մէջ ալ քանի մը դար առաջ ուղղագրու-
թիւններ կային յատկեանքի մօտ, որոնք շատոնց բարեփոխուած և
կիրառութենէ դադրած են: Ո՞վ կը մտածէ վերաբերել զանոնք ի
գործածութիւն: Մնաց որ այս ցաւալի մտայնութեան անանուն
աւհովիրայն ինքզինքին ալ հակասեր է՝ շատ տեղ անկասիլը իր
սովորական վիճակին մէջ պահելով:

Կը վերջացնենք հոս՝ բանասիրաց առ հասարակ և վեներտիկ-
եան պատուարժան Մխիթարեանց մասնաւորապէս ուղղագրութեան
յանձնարարելով մեր հեռեւեալ խնարհ գատողութիւնը:

Մեր նախնի մատենագրաց գրուածոց ձեռքերնիս ունեցած
(տպեալ կամ անտիպ) օրինակներն յուսարանելու և կամ տկն-
յայտնի սխալներն (քերականական, ուղղագրական, տշխարհագրա-
կան անուանց և այլն) ուղղելու համար՝ անպատճառ հին օրի-
նակներ փնտռել և դանոնք, ըլլա՞ն աւելի սխալ և անճշտնի քան
մեր ձեռքը ունեցածները — բերել առանց ընտրութեան մեքե-
նարար շեղջայուտել նոր հրատարակութեանց մէջ իբր նորագիւտ
variante, անտեղի, զուր տշխատութիւն է, որ երբեմն ձեռքերնիս
եղած օրինակները աւելի շարափոխելու կը յանգի՝ երբ դանոնք
սրբագրելու ալ ելնենք այդ նորագիւտ այլանգակութիւններով:
Մտքանօք շուտովն ընտրելի փնտռելու է, այո՛, լայց երբ չի
կան, երբ առաջին օրինակին տեղի ունեցեր է խաթարումը, թո-
ղելու է խենդ ու խելառ: Տուութիւններ հոս տքելու և հրատարա-
կելու փափաքը և անոր փոխարէն ծանօթ քերականական, գրա-
կանական, գրական, տշխարհագրական և այլն տուեայներու, նաև
բանավարութեան և ուղիղ գատողութեան հիմանց վրայ քաջա-
բար սրբագրելու է խաթարումները և ջանալու է յուսարանել
մութ մնացած մասերը կամ լրացնել թերիւնները: Արժանիքը առ
այդ յաջողելուն մէջն է, ապա թէ ոչ, յաւերժացնել պիտի ըլլա՞յ
հայ գրական տշխարհին մէջ անիշխանութիւնը, թոհ ու լոհք:

ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԷՆ (*)

ՏՊ. ՎԵՆԵՏԻԿԻ 1862

(ԲԱՂԴԱՏԵԱԼ 1914 Ի ԹԻՖԼԻՍԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇԵՏ)

Էջ 31. Ուխտ եղեալ միանգամայն վրէժ խնդրել մեծա-
քինութեամբ զանգամներն իւրեանց ի տէրութենէն. — ընդ անկա-
նիցն իւրեանց . . . Յապաւել յետագայ կրկնաբանութիւնը մինչեւ
ւժեմամեծս փքայրոյր:

33. Զհետ մտեալ կոտորէին զամենայն զօրոն Պարսից: — Կո-
տորէին հայր:

46. Քանզի զգրունս քաղաքին տխեալ էր. — դրունք քաղա-
քին աղիւսեալ կի՛ն: Անտեղի է նաեւ Բառաբաններու մէջ ոնցնիլը
ախիւղ դերբային որ այս տեղ (և թերեւս ուրիշ մէկ երկու տեղ ալ)
տղէտ գրչագրաց սխալման արդիւնք է, որովհետեւ բային ար-
մատը ախղ է (կղպանք) և ոչ թէ ախ (Ուղղութեամբ թիֆլիսի
տպագրութեան մէջ):

91. Եւ զյամառութիւնդ քո. — զյամասորքեանի քո:

105. Իսկ այլ մարդիկ որ միանգամ էր իջուցեալ անդր. —
կի՛ն իջուցեալ: — Էր շինեալ զայն տեղին — այն տեղին:

130. Ապա յետ երից տուրց համբաւն հռչակեալ պարկեշ-
տութեան զանազան դեզեցկութեանն Հռիփսիմեայ . . . լինէր: —
Ապա իրրեւ յետ երից տուրց համբաւն պարկեշտութեան . . .
նոյսկեալ շինէր, տմենայն այր առ այր և այլն:

131. Զի զերանելին Հռիփսիմէ տանել յարքունիս — յապա-
ւել զի:

142. Զի փառաւորեցին զքեզ որք տեսին զսքանչելիս քո. —
փառասորեցին: (Կ'երեւայ տպ. վրիպակ, ուղղեալ ի թիֆլիս):

166. Նա եկեալ ուսուցէ զձեզ. — ձեզ: — Իսկ կրկնեաց
գտրձեալ եւս կնոջն զնոյն տեսիլն և հինգկնեաց սպառնայեօք. —
իսկ կրկնեցաւ . . . նոյն տեսիլն և հինգկնեցաւ սպառնայեօք:

193. Արդեօք սկսցուք — Արդ սկսցուք: (Ուղղեալ ի թիֆլիս):

197. Ի նմանէ գփառաւորութիւն փոխարէն — փառաւորաւ-
թեանն փոխարէն:

(*) Յառաջարկներն դուրս:

198. Ի կարգիս լինելութեանն — կարգա՝ (Ուղղ. Ի Թիֆլիս),
 Քանձնիշխան կամաց մտեալ — մղկալ:
241. Ձոր և տաէր իսկ. — դորմի:
293. Մանուկ ծնու մեր. — մեզ:
302. Ունաչել զնա տիեզերաց. — Տէր տիեզերաց:
333. Կեցցեն զաւակն Արրաճամեան. — կեցցի:
367. Ձի հասեալ իցեն ի ժամանակս ծննդեան. — իցի:
368. Հոս և մէկ քունի յետագայ տեղունք յղենալ փոխանակ
 յղանալու: Ես գրչագրական վրիպակ կը համարիմ այդ տարրերու-
 թիւնք, որ անտեղի կերպով բառաբաններն ալ անցեր է:
 'Սոյնք դիտելի է յնկերսի մասին՝ փոխանակ ղնդերսի (երես 461):
461. Վիսառի և զեղունոյ սկսուած աղճատ պարբերութիւնք
 չի կրցայ ստուգել և վերականգնել:
525. Ձորս Աւետարանս սահմանեալ. — Ի չորս:
575. Արատքս պեղէին — քերէին:
630. Եւ գայլոցն անուանս, թէև կամիցի ոք, ոչ կարասցէ
 շարժել: Թիֆլիսի տպագրութեան մէջ շարելի: Ես սոյն բայն ալ
 հասանական չեմ կարծեր. պիտի ըլլայ յիշել (Լուսաւորչի ձեռ-
 նագրած հարիւրաւոր եպիսկոպոսաց անունները):
632. Եւ թէ երբէք երբէք իջանել. — իջանիտ:
641. Թէ ոչ եղեւ ժողով բաղմութեան քրիստոնէից. — միմ-
 յեւ ոչ եղեւ:
660. Որպէս որէն է զժամանակագիր մատենաց — ժամանակա-
 կագիր ռոսկեցից:

ՍՐԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ԽՈՐԵՆԱՅԻՆ

(ՏՊ. ՎԵՆԵՏԻԿԻ 1881)

19. Խորհել անմիաբանեցուն — Խորհնալ։
46. Արին Վազարշակ — արւոյն վաղարշակայ։
153. Եւ թնչ որ — եւ որ ինչ։
186. Զոր արտրեալ էր ի Սկիւզեայ — ար։
190. Եղոյց տկար — սկաւաքիւն։
239. Յորժամ և հայրն քս Լերաշէս — հաւանաբար արպիւս։
270. Ընդ Լիանք — Լիւսնա։
277. Սնայեայ գնացիւ ք սաից. — սիցացեալ (սիգաճեմ)։
285. Լինի թագուս որեալ Հասկմայեցոյց Տրայիանոս. — քաղաւոր։
311. Զոր ի մերում աշխարհիւ. — ար։
327. Ի տեղի դաշտաժայռ — ցաշտաժայռ։
336. Պատմէ զնահատակութեանցն Տրդատայ. — պատմի։
Պատերազմականն ուսանել ախորժակս. — ունիւ։
Որ զվզէ եւ եթ կալեալ յաղթէր. — գորայ զվզեն . . .
351. Յանրջական տեսութիւն Առաքելոցն տեսալ հրաման —
տեսութեան յլուստեցուն . . .
365. Հարկանի յուսեմէ սակերբ զգլուխն — ի գլուխն։
403. Պատկանունն զիրն վարկանէր. — ես կը կարծեմ թէ զբշտ-
գրի վրիպակ և աղաւաղում է, և պիտի բլլայ սարականունն Զար-
մանօք կը տեսնեմ ձեռքս ունեցած Դարամաճեան Բառարանի
մէջ թէ այդ անհարազատ բառք նշանակուեր է. իսկ սարականունն
չի կայ։ Պար մասնիկը անկարելի է սար ի նշանակութեամբ զոր-
ծածել հաս։
412. Փարիլ ազնուական մտածութիւնս. — յազնուական։
436. Զի լինիցի օտարանոցք. — (թերեւս ապագր. վրիպակ)
լինիցին։
445. Զսարսափման լսողաց արժանաւոր. — սարսափաւոր։
447. Եւ հզօր կուոյ եղելոյ. — և ի հզօր։
464. Եւ յիւրեանցն գնացին գաւառս — և քաւելորդ։
495. Լիլ զաւազակս ոմանս . . . դիմեցին — յաւազակս։
496. Յամբոցէն Հանոյ. — Լենոյ։

497. Տըրգն — ցերդն:

547. Զորոց անուանքն. — անուանես:

548. Մնալ վայրկեան. — վայրկեան մի:

559. Եւ ձեռնադրութեան զոյնացիկ. — այնացիկ:

586. Ախտահանակք — անտախտ (հաւանաբար ապ. զրիպակ):

ՎԵՐՍՏԻՆ ՅԱԻՆԼՈՒԱԾ

Ա. Բարդէն եպիսկոպոսի պաշտպանած քեզը ի նպատակ 'Նազա-
րայ Փարպեցւոյ և ընդդէմ իսկութեան և հեղինակութեան իգի-
շէի՝ միեւնոյն ատենները մէջտեղ նետուեր և պաշտպանուեր է
նաեւ Ռուսահայ բանաւեր Դր. Տէր Պողոսեանցի կողմէ՝ զի նման
Ամսօրեայ Հանդէտի 1896ի թիւերուն մէջ, որուն ի պատասխան
հրատարակած է Հ. Վ. Հաջաւի ի ազմովեպի 1896 և 7ի ինչ
պրակներուն մէջ իր բազմակողմանի տեսութիւնները, Խորհրդա-
ծուքիւնք ի նպատակ իգիշէի: Այսու վեճեպիկեան Սիբիւրեանն
ու Փորթուքալ բաշա մէկ կողմէն և Իպրեվանքցին ու Դր. Տէր
Պողոսեան միւս կողմէն մզած են դրան-պատմական բանավէճ
մը, որուն արդիւնքը բոտ իս, կը կրկնեմ, խնդրական կը մնայ
ցարդ: — Սուրբն Իպրեվանքցին միակը և առաջինը չէ եղեր իս-
դախողը իգիշէի արժանաւոր ատուութեան դարտոր համբաւին
դէմ, — ինչ որ կարծեր է ի սկզբան սոսոմաօրութեան:

Բ. Արժանայարդ Հ. Վ. Հաջաւի զերայիշեալ Խորհրդածու-
քիւնք մէջ զտրամաք տեսայ որ ինքն ու, ասկէ շուրջ քառօրդ
դար առաջ, ձեռնարկեր է ուղղադրական յեղաշրջման մը օտար
յատուկ անուններու հայերէնի առատդարձութեան մասին: Այս-
պէս լո՛վ զերջացած անունները սկսեր է զերածել յի, սգեկոչելով
հին հայ գրչագիր մը զոր պատեհութիւնն ունեցեր է ձեռք ձգե-
լու: Բոտ այսմ, Անատոյ յոյն սպարապետը եղեր է Անատոյ (և
գայ) սնուանն արագրած ենք բոտ հին գրչագրաց (երես 48 ի
մանօթ): Մանուէլ Մամիկոնեան Հայոց Սպարապետը եղեր է
Մամուկ. (երես 59) Արամայ Տէր Սամաւելը՝ Սամաւել (երես 77)
և եւ ասէ Տէր ցիսրայէլը՝ ցիսրայել և այլն: Այս անանգի և խժա-
նայն ուղղադրական չարափախութիւնը, ներսի մեզ ըսել, չեմ
գիտեր ինչո՞վ կ'արդարանայ: Իարեբո՞վ Սր. Իրոց մէջ ընդունուած,
եկեղեցեաց ընթերցատե՞ղ և հարականաց մէջ յեղյեղուած և
նու իրազործուած Գորգիէլ, Սիքայէլ, Սամուէլ, Իմամուէլ, Ալմ

հեշտալուր հնչմունքը բանաւո՞ր և կարելի՞ է որ վերածենք այսօր դ
հնչման՝ հեղինակութեամբ Լ. Հաջունիի, «Եւ կոչեսցի անուն նորա
Լւմանուկ, հօրդ Լւմանուկի (Նարեկ), Գարեհիյի աւետեօք և այլն
սրբազրենք։ Ողորմած հոգի Միքայէլ փաշան վերջին պահուն պիտի
ըլլա՞յ Միխայիկ բաշա, և մեր բարեկամ Գարեհիէլ աղան Գարեհիկ
աղա. հապա՞ թափայէլ աղան ! ! : Բայց Լ. Հաջունիի այդ ձեռ-
նարկէն ի վեր քսաորդ դարու չափ անցած է և «Զայն բարբառոյ
յանապատի» մնացած էր իր այդ առաջարկը գրական աշխարհի
մօտ, որչափ կը յիշեմ, բայց ի փաւտոտի վերջին տպագրութեան
մէջ, ուր ասոր նման գաղափարներ յայտնուած են։ Նոյն իսկ
բողմասմուտ վենետիկեանք ինքն ալ կ'երեւայ թէ զղջացած է
և յետս կոչում ըրած իր երբեմնի այդ առաջագրութենէն,
ըստ որում պոլշեւիկեան վերջին ուղղագրական արտառոյ յեղա-
փոխութեան դէմ արտայայտուած է եղեր՝ ընդդէմ Բրօք. Խաչու-
տաւրեանի՝ Բերայի բանախօսութեանց կարգին, ինչպէս կարդա-
ցինք անցեալ տարի տեղական թերթերուն մէջ։

Գ. Ներկայ աշխատասիրութեանս ընթացքին. (էջ 76. տող 11.)
«Զայոց առ կայսրն զգնդի յդեայ է և դեռ չեւ եւս երեւի
ի միջի» Վաղարու աղաւաղ պարբերութեան մէջ յիշուած զգնդի
բառը ի սկզբան չկրնալով ստուգել, չէի յաջողած վերակազմել
չարագրութիւնը. բայց վերջէն համոզուեցայ թէ այդպիսի բառ
կամ յատուկ անուն գոյութիւն ունենալու չէր. այլ պարզապէս
խաթարում պիտի ըլլար զխնդիր հայցականին. յաջորդ նախադա-
սութեան մէջ ալ պակաս բառ մը ըլլալու էր. ուստի վերա-
կազմեցի այսպէս. — Զայոց առ կայսր զխնդիր յդեայ է և գեռ
չեւ եւս երեւի պառասխանին ի միջի։ Բանասիրաց դատողու-
թեանը կը յանձնեմ՝ ըստ այնմ ուղղելու համար փարպեցւոյ
ապագայ տպագրութեանց մէջ։

ՍՏՈՐՈՏ ԳՐԱԴԱՏԱԿԱՆԻՍ ՎԱՍՆ ԻՄ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆՔ

Հորոյ գրական ծածկանունին (Հայկազն նահապետներէն).
առաջին ձայնաւոր գիրը Խորենացիի մէջ օ է և իմ 1879ին. հրա-
տարական Յատուկ Անուանց Բառարանին մէջ ալ այնպէս գրուած
է ծածկանունին. բայց շուրջ քսան տարիէ ի վեր որ զայն կը գոր-
ծածեմ հրատարակագրութեան մէջ, ո՞ր փոխակերպուեր է, չեմ
դիտեր ինչպէս, և գործածական գարձեր։ Անկարեւոր սխալ մը
ըլլալուն հարկ չտեսայ վերջին պահուն ուղղակիքի։

ՎՐԻՊԱԿՔ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
14.	27.	մաղաեղական	մաղդեղական
16.	12.	թէպէտ և ոչ ունիմք բամբասօել զիշխանն	ոչ ունիմք հրաման . . .
44.	29.	մատուցանե	մատուցանել
56.	10.	ի նոսա աղօթս	ի նոցա
65.	15.	Անցկայ	անձկայ

Վ. Ն. Ր. Ջ.

441 998

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԱՅԼ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՔԸ

Տրպէի Յայտնութիւնք Ծածկեցելոց. բարգմ. Տպ. 1878

Բառարան Յատուկ Անուանց Տպ. 1879

Նարեկը եւ իւր աշխարհաբար թարգմանութիւնը. Տպ. 1905

Հաշտարար Դատարաններու Օրէնքը. Տա. 1913

❖ ԳԻՆ 50 ՂՐՈՒՇ ❖

BIBLIOTHEQUE NATIONALE DE FRANCE

3 7513 02061098 5